

‘Hier leijt begraven...’

Begraven, begravenen en grafzerken in de Sint-Jan van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw

Anton Schuttelaars

Vanaf het moment dat aan het einde van de twaalfde eeuw een nederzetting ontstond bij de samenvloeiing van Dommel en Aa, een nederzetting die al snel zou uitgroeien tot de ommuurde stad 's-Hertogenbosch, zijn op deze plaats mensen gestorven en begraven. Aanvankelijk zullen de overledenen van de nieuwe nederzetting hun laatste rustplaats bij de parochiekerk van Orthen, zo'n twee kilometer verderop, hebben gevonden, misschien ook wel bij de Sint-Pieterskapel in het iets dichterbij gelegen Maelstrem. Dit was om verschillende redenen geen gelukkige situatie. De nieuwe stad had een eigen kerk nodig en kreeg die ook. Wanneer precies die oudste Sint-Jan – want daar hebben we het natuurlijk over – is gebouwd is onzeker,¹ maar het moet in het tweede of derde kwart van de dertiende eeuw zijn geweest. Het zou nog tot 1413 duren voor de Sint-Jan formeel parochiekerk van de stad werd, maar vanaf het begin zal het religieuze leven van de Bosschenaren zich in deze kerk hebben geconcentreerd. Zonder twijfel was de Sint-Jan dan ook vanaf haar ontstaan de belangrijkste begraafplaats voor de inwoners van de jonge stad. De belangrijkste, maar zeker niet de enige.

De minderbroeders of franciscanen hadden al in 1228 in de nog jonge stad een klooster gesticht, vlakbij de Markt. De kloosterkerk stond voor iedereen open, ook voor leken. De predikheren of dominicanen stichtten in de jaren 1290 op hun beurt een klooster buiten de oude muren van de stad aan de noordzijde van de weg naar Hintham, niet ver van de plaats waar inmiddels de Sint-Jan was verzezen. En daarna volgden vele mannen- en vrouwenkloosters, elk met een eigen kerk of kapel. De verbondenheid van de Bosschenaren met deze religieuze instellingen uitte zich in vele testamentaire schenkingen, waaraan niet zelden de wens was gekoppeld om in kloosterkerk of pandhof van het klooster te worden begraven. De vele kloosterkerken en -kapellen van de stad herbergden niet alleen de graven van de eigen inwoners, maar ook van veel leken. Bovendien beschikte het Groot Gasthuis over een kapel en kerkhof waar niet alleen de zusters, maar ook overleden leken – zieken voor wie de geboden hulp niet had mogen baten – werden begraven.

In 1569 deelde Franciscus Sonnius, de eerste bisschop van 's-Hertogenbosch, ter verbetering van de zielzorg de stad op in vier parochies. Naast de Sint-Jan werden nu de oude Sint-Jacobskapel, de Sint-Pieterskapel en de kloosterkerk van de kruisheren parochiekerken. Vanaf dat moment werd ook in en rondom deze kerken begraven.

¹ De geschiedschrijvers van de Sint-Jan (Hezenmans 1866, 9; Smits 1907, 12-15; Mosmans 1931, 27; Peeters, 1) verwijzen allen naar een oorkonde uit 1222. Daarin is wel sprake van een kerk, maar staat niets over de locatie van dat gebouw. Steurs, 365-369, komt na een uitvoerige analyse van de beschikbare bronnen tot de tamelijk vage conclusie dat er een nieuwe kerk 'in de eerste helft van de dertiende eeuw, zo niet rond 1250-1260' is gebouwd. Ook vanuit archeologische hoek zijn vraagtekens gezet bij de interpretatie van de oorkonde uit 1222: Van de Vrie en Janssen, 131 noot 10.

1. Rond het sterfbed, door Egbert van Heemskerck, ca. 1670.

2. Interieur met oude man op sterfbed en geestelijke die een notaris een muntstuk toestopt, door Egbert van Heemskerck, ca. 1670.

Na de verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1629 en de overgang naar de gereformeerde religie bleven deze vier begraafplaatsen bestaan.² Aanvankelijk vonden nog af en toe begrafenissen plaats in de kerken van nog bestaande vrouwenkloosters, maar met het uitsterven van die kloosters beperkte het ter aarde bestellen zich vanaf het einde van de zeventiende eeuw tot de vier oude parochiële begraafplaatsen. Vanaf 1811, onder het bewind van Napoleon, mocht er in 's-Hertogenbosch niet meer in kerken worden begraven. De nieuwe koning Willem I hief dit verbod in 1813 weliswaar op, maar dit had voor de Sint-Jan – in tegenstelling tot veel kerken in Nederland – geen gevolgen: ook na 1813 werd hier uitsluitend nog op het kerkhof begraven.³ Hoewel men steeds meer inzag dat begraven van grote aantallen doden in een dichtbevolkte stad allerlei risico's met zich meebracht, heeft het nog tot 1858 geduurd voordat buiten de stad, bij Orthen, een nieuwe begraafplaats werd geopend. Binnen de stad waren vanaf dat jaar begrafenissen verboden. Men zou kunnen zeggen dat hiermee de cirkel rond was: net als in de begintijd van de stad moest de Bosschenaar vanaf 1858 zijn doden weer in Orthen begraven.

Na deze korte impressie van de manier waarop er door de eeuwen heen in 's-Hertogenbosch is begraven, richten we ons nu op de begraafpraktijk op één speciale plaats in de stad, namelijk binnen de muren van de Sint-Janskerk. Allereerst werpen we een blik op de praktische gang van zaken en de rituelen en

- ² Kerkdiensten werden niet meer gehouden in de Sint-Jacobskerk, maar het kerkhof bleef wel in gebruik. De Sint-Pieterskerk werd in 1637 gesloopt en ook het bijbehorende kerkhof moest wijken. Ter vervanging werden voortaan de kloosterkerk van het Geertruiklooster en het bijbehorende kerkhof gebruikt voor begrafenissen van inwoners van die parochie.
- ³ Het feit dat de katholieken vanaf die tijd het beheer over de kerk hadden, heeft hier een belangrijke rol bij gespeeld. Zo werd bijvoorbeeld de gereformeerde Aletta Cornelia Bowier (1749-1820) noodgedwongen in de Geertruikerk begraven. Haar familie bezat weliswaar een grafkelder in de Sint-Jan (zerk 473), maar de roomsgezinden lieten hier geen begrafenis toe.

gebruiken rond sterven en begraven (par. 1). Vervolgens besteden we aandacht aan degenen die begraven zijn in de kerk: wie waren dat, hoeveel waren dat er? (par. 2). Daarna onderwerpen we de bewaard gebleven grafzerken en de personen die daarop vermeld staan aan een nader onderzoek (par. 3). Ten slotte gaan we in op verdwenen zerken en andere *memoria* – epitafen, memorieschilderingen, glasramen, rouwborden – die de kerk ooit hebben gesierd (par. 4).

1. Van sterfbed tot laatste rustplaats

Elke godvrezende middeleeuwer die zijn of haar einde voelde naderen liet een priester bij het sterfbed roepen om de laatste sacramenten te kunnen ontvangen. De komst van de geestelijke ging met het nodige ceremonieel gepaard.⁴ In vol ornaat, in superplie en stoel, meestal voorafgegaan door de koster en begeleid door familieleden en burens van de stervende, liep de priester, het H. Sacrament eerbiedig in beide handen voor zich uit dragend, van de kerk naar het huis van de zieke (afb. 1). Daar aangekomen nam hij allereerst de zieke de biecht af. Dit was bovendien het uitgelezen moment om de zieke eraan te herinneren om, als hij dat nog niet had gedaan, een testament te maken. Volgens de statuten van het bisdom Luik uit 1288 moest de pastoor zijn parochianen aansporen om in hun testament in ieder geval iets te vermaken aan de Sint-Lambertuskathedraal in Luik en aan de eigen parochiekerk.⁵ Ervoor zorgen dat een zieke parochiaan een testament maakt, wordt in het *Manuale Pastorum* van het Bossche bisdom uit 1572 als een taak van de pastoor omschreven.⁶ Deze combinatie van biechten en testament maken doet ons het voorhoofd fronsen, maar moet voor de middeleeuwer vanzelfsprekend zijn geweest. In tegenstelling tot tegenwoordig was voor onze voorouders het testament in de eerste plaats en vooral een religieuze daad, een onmisbaar onderdeel van de zorg voor het eigen zielenheil.⁷ De gelovige beleed zijn

⁴ Post 1954, 422-423.

⁵ Van den Bichelaer, 384.

⁶ Post 1954, 423.

⁷ Ariès 1987, 200. Meer over testamenten hierna p. 40-51.

geloof, biechtte zijn zonden en kocht zijn schuld af met vrome schenkingen, legaten *ad pias causas*. Dat de dubbele rol die de priester speelde op het moeilijkste moment van het leven van een gelovige misbruik in de hand kon werken is evident. Dit was voor hun critici één van de vele bewijzen van de geldzucht van de geestelijkheid. Deze kritiek wordt bijvoorbeeld in een zeventiende-eeuws schilderij verbeeld (afb. 2): we zien een man op zijn sterfbed, omringd door zijn gezin en andere bekenden. Aan een tafel is de notaris druk bezig te noteren wat de achter hem staande priester hem – zo te zien in overleg met de zieke – dicteert. Met zijn rechterhand laat de priester een muntstuk in de zak van de notaris glijden, als blijk van dank – zo suggereert toch de schilder – voor zijn hulp bij het binnenhalen van een aantal mooie legaten.

Na de biecht kreeg de zieke de zogenaamde *teerspijze* of *viaticum* toegediend, de (waarschijnlijk) laatste communie die hij in het aardse bestaan zou ontvangen. Het volgende onderdeel van de laatste sacramenten was de ziekenzalving of het heilig oliesiel: de stervende werd op voorhoofd, neus, oren, ogen, mond, handen en soms voeten gezalfd. Ten slotte sprak de priester de pauselijke zegen uit (afb.3). Nu was het wachten op het stervensuur. Wanneer men meende dat dit gekomen was, werden de gebeden der stervenden opgezegd. De priester hield de stervende een kruis voor, dat hij of zij kuste. Daarna kreeg de zieltogende een brandende kaars in de hand. Hij was nu ‘ten volle bediend’ en kon, gesterkt met alle genademiddelen van de kerk, de dood met vertrouwen tegemoet zien.⁸

Na het uitblazen van de laatste adem verlieten de nabestaanden de kamer en was het de beurt aan de naaste burenen om de dode ‘af te leggen’. Allereerst moest men vaststellen of de dood daadwerkelijk was ingetreden, bijvoorbeeld door een spiegel voor de mond van de overledene te houden.⁹ Vervolgens werden mond en ogen van de gestorvene gesloten; het lichaam werd op stro gelegd, gewassen en kreeg zijn doodskleed aan. Voor een volwassene was dat doorgaans een wit gewaad, met soms een muts, halsdoek en kousen. Jonge kinderen werden vaak getooid met bloemen en andere versieringen. Priesters werden gekleed in hun misgewaden. De armen werden langs het lichaam gelegd of als in gebed op de borst gevouwen, vaak met een rozenkrans tussen de vingers. De overledene werd ook wel gesierd met ringen en andere sieraden.¹⁰ Zodra de inmiddels bestelde doods-kist was afgeleverd, werd het lichaam hierin geplaatst, met het hoofd op een bosje stro of een kussen. Rondom de kist werden kaarsen aangestoken en werd er gebeden en gewaakt, de dodenwake.

Op de dag van de begrafenis werd de kist met het lichaam op een baar gezet en bedekt met een al dan niet fraai versierd baarkleed. Een stoet van parochiegeestelijken, familieleden, vrienden, burenen, veelal in rouwkledij, velen met kaarsen in de hand, voorafgegaan door een kruisdrager, begeleidde de baar, die werd gedragen door gildebroeders of andere vrienden van de overledene, naar de kerk – meestal de parochiekerk, soms, ook bij leken, een kloosterkerk – voor de uitvaartmis.¹¹ In de Sint-Jan kende men voor 1629 twee soorten uitvaarten. Een zielmis door het kapittel in het hoogkoor was voorbehouden aan kanunniken van dat kapittel, andere geestelijken die verbonden waren aan de Sint-Jan, en hooggeplaatste leken (afb. 4). De gewone uitvaart vond plaats aan het zogenaamde zielmisaltaar, het meest

⁸ Portegies 1999, 47-49; Rooijackers, 459-460.

⁹ De gebruikte methodes bleken niet altijd betrouwbaar. Het kwam geregeld voor dat mensen die diep in coma waren geraakt, voor dood werden aangezien en levend begraven. Zo lezen we in de kroniek van Sint-Geertrui dat in 1629 het volgende geschiedde: Den 28 julij een beckersnecht ofte -hulp genaemt Paulus Janssen, savonts thuijs comende slaepen, viel van de camer de trappen aff; maer stont weder op, ginck weder naer boven ende ginck naer sijn bedt; ende men vont hem smorgens doot; men begraefde hem sanderendaegs op Sint Janskerchoff, want hij woonde int Slijperstractje parochie van Sint Jans; den grafmaecker willende den doode int graft sette hoorde hem stenen ende riep de omstanders tot getuijgen; men opende de kiste ende sijn broer trock hem uijt de kiste, maer was ende bleeff doot; sijn wangen bloosde seer ende het bloet liep hem ten monde uijt; waerover een groote menigte op de been quamen. (Van Bavel e.a., 343). Zie over schijndood en levend begraven: Kok 2005, 95-101; Portegies 1999, 107-108.

¹⁰ Portegies 1999, 99-100.

¹¹ Ariès 1987, 186-187, stelt dat het vanaf de dertiende eeuw gebruikelijk werd om op de dag van de begrafenis een kerkdienst te houden, maar dat dit tot aan de zestiende eeuw los staat van de aanwezigheid van het lijk, dat meestal pas bij de daadwerkelijke teraardebestelling arriveert. Of dat ook voor 's-Hertogenbosch klopt is bij gebrek aan bronnen onduidelijk.

4. Requiemdienst in het koor van een kerk, uit het Breviarium Grimani, vijftiende eeuw.

zuidelijke altaar van het oxaal (altarenkaart nr. 4).¹² Hier werd de baar, vaak onder het zingen van bijvoorbeeld het *Salve Regina* op een verhoging neergezet, omringd door kaarsen, en werd de uitvaartmis gehouden (afb. 5). De allerarmsten kregen geen mis, maar werden vanuit het sterfhuis direct naar hun graf gebracht.

Na de mis werd de baar onder klokgelui naar het door de grafmaker geopende graf – soms in de kerk, meestal op het kerkhof daarbuiten – gebracht, waar de kist met het lichaam ter aarde werd besteld. In de middeleeuwen was het gebruikelijk om een week, een maand en een jaar na de begrafenis zielmissen te

¹² Mosmans 1931, 342.

5. Interieur van een kerk met een begrafenisdienst, door Hubert Quellinus, tweede helft zeventiende eeuw.

laten lezen. Met een mis op de eerste verjaardag van de sterf- of begraafdag werd dan officieel de *tempus mortis*, de doodstijd, afgesloten.¹³

Op deze manier werd – in grote lijnen, met de nodige variaties in tijd en ruimte – in het katholieke West-Europa van de middeleeuwen begraven, zo ging het ook in 's-Hertogenbosch tot 1629. Toen veranderde de manier waarop de Bosschenaar met dood en begraven omging drastisch. Nadat de stad onder het gezag van de Staten-Generaal was gekomen, mocht het katholieke geloof niet meer worden

beleden; openlijke uitingen van de roomse religie werden bestreden. Niet het minst voor de funeraire gebruiken van de katholieke Bosschenaren – steeds verreweg de grootste bevolkingsgroep van de stad – had dit grote consequenties.

Dat heeft alles te maken met de fundamenteel andere manier waarop de gereformeerden tegen de dood aankeken. De reformatie kante zich heftig tegen het concept van het vagevuur, waar 'gewone' zondaars na hun dood enige tijd ter loutering moesten verblijven, en al helemaal tegen de gedachte dat de lengte van dat verblijf kon worden bekort door het doen van goede werken, het kopen van voorbeden, het verwerven van aflaten. Zij stelden daarentegen dat de gestorvene direct wordt geoordeeld, met alleen Christus als middelaar, zonder tussenkomst van heiligen of kerk. De dodenmis had voor de reformatoren – net als elke mis – geen enkele waarde en werd afgeschaft. Dit betekent een ontritualisering van de begrafenis tot een eerbiedig, maar eenvoudig ter aarde bestellen van het lichaam. De begrafenis is in deze visie vooral heilzaam voor de levenden, die met de eigen dood en opstanding worden geconfronteerd.¹⁴ De rol van de gereformeerde predikant beperkte zich tot het bieden van vertroosting aan de stervende door uit de bijbel voor te lezen en samen met hem te bidden. Vaak werd die rol zelfs overgenomen door de zogenaamde ziekentrooster.¹⁵ Bij de begrafenis was er geen kerkdienst, hoogstens bezocht de predikant de ochtend van de begrafenis het sterfhuis om met nabestaanden en vrienden de gestorvene te gedenken. Een gereformeerde dode werd vanuit het sterfhuis in een plechtige lijkstoet direct naar de plaats van zijn graf gebracht, veelal het kerkhof, soms de kerk, en werd daar zonder veel plichtplegingen begraven.

De parochiekerken van de stad en hun kerkhoven bleven na 1629 open voor het begraven van katholieken – hierop komen we nog terug –, maar de begrafenisplechtigheid diende wel aan de eisen van de nieuwe machthebbers te voldoen. Dat betekende dat de lijkstoet rechtstreeks van het sterfhuis naar het graf ging, waar direct de teraardebestelling volgde. Na 1629 zijn tienduizenden katholieken op deze sobere – voor hun gevoel ongetwijfeld minderwaardige – manier rond en in de Sint-Jan begraven.

Na de capitulatie van 1629 was de gereformeerde kerk de bevoorrechte en door de overheid beschermde kerk in de stad. Niet langer galmden de stemmen van de vele priesters door de Sint-Jan, voortaan weerklonken de woorden van de predikanten. Publieke belijdenis van het katholieke geloof was verboden; alle mannelijke geestelijken moesten binnen twee maanden de stad verlaten, tenzij ze geboren Bosschenaren waren. Wie bleef mocht vanzelfsprekend geen pastoraal werk verrichten. Natuurlijk ontstond er in de stad al snel een ondergrondse organisatie van roomse schuilkerken en werd het katholieke parochieleven binnen de grenzen van het mogelijke weer hervat. Fel verzet van de

¹³ Van den Bichelaer, 387-388; Mol 1986, 40-41.

¹⁴ Rooijackers, 459-460.

¹⁵ Portegies 1999, 47-48; Vos 2007, 294-296, 348-350.

gereformeerde kerkenraad en decennialange vervolging van de katholieke geestelijken in hun schuilkerken haalden uiteindelijk niets uit: de meerderheid der Bosschenaren was en bleef katholiek. Aan het einde van de zeventiende eeuw zijn de scherpste kanten van dit conflict inmiddels afgesleten en is er een *modus vivendi* gevonden, waarbij de katholieken door de overheid met rust werden gelaten als zij hun geloofsuitingen tot hun schuilkerken beperkten.¹⁶

Wat betekende 1629 in de praktijk voor het sterven en begraven van de katholieke Bosschenaar? Zoals gezegd was elke openlijke belijdenis van het katholieke geloof verboden. Onder die noemer vielen ook talrijke meer of minder officiële roomse rituelen en gebruiken rond sterfbed, uitvaart en begrafenis. De belangrijkste adering voor de katholieken was dat in de oude parochiekerk geen dodenmis kon worden gehouden voor de overledene. Sterker nog, de Sint-Jan – laten we ons hier tot deze kerk bepalen – was voor de katholieken ontheiligd door de gereformeerde kerkdiensten. De gereformeerde gemeente maakte in 1631 op provocerende wijze duidelijk dat de kerk van haar was door het lichaam van Neeske de Greef, die in 1582 op haar sterfbed de plebaan van de Sint-Jan in calvinistische terminologie de deur had gewezen en daarom na haar dood onder de galg op de Markt was begraven, op plechtige wijze op de meest prominente plaats van de kerk, het hoogkoor – voorheen het exclusieve domein van kapitteldekens en bisschoppen – te doen herbegraven.¹⁷ De reactie van katholieke zijde op de ontheiligende aanwezigheid van de gereformeerden bestond uit chronische pesterijen, baldadigheid en vandalisme, met als doel de gereformeerde kerkdiensten te verstoren.¹⁸ Toch waren de Sint-Jan en het omliggende kerkhof na 1629 nog steeds dé openbare begraafplaats voor iedereen die binnen de grenzen van de oude katholieke Sint-Jansparochie woonde, ongeacht zijn of haar kerkelijke affiliatie. De katholieken bleven hun doden dan ook op het kerkhof en in de kerk begraven. Die locaties mochten dan wel ontwijd zijn, maar een schepje gewijde aarde in de lijkst deed in dat opzicht wonderen.¹⁹

Hoe stierf een katholiek nu na 1629, hoe werd hij ter aarde besteld? Merkwaardig genoeg hebben we daar zeer weinig gegevens over. In ieder geval was het zo dat de katholieke priesters hun oude rol bij het sterfbed zo goed mogelijk als vanouds probeerden te vervullen. Ze konden niet meer in vol ornaat en met het H. Sacrament in de handen geheven door de straten van de stad naar een sterfhuis gaan, maar niets weerhield hen ervan om incognito te arriveren en binnenshuis de aloude sacramenten toe te dienen. De jezuïet Cornelius Boucquet schrijft nog in 1742: *Wy en kosten niet als heymeleyck onse siecken en stervenden menschen van de ghemeente bystaen, soo by daegen als by naghten*.²⁰ Werd ook de traditie van de dodenmis voortgezet? Hier zwijgen de beschikbare bronnen. Toch mag worden aangenomen dat in de schuilkerk van de overledene – waarschijnlijk vaak zonder dat de kist met het stoffelijk overschot aanwezig was – op de dag van de begrafenis een requiemmis werd opgedragen.²¹ Ook de gewoonte om een week, een

¹⁶ Vos 1997, 125-126, 129-132.

¹⁷ Vos 1997, 357.

¹⁸ Rooijackers, 227-234; zie ook hierna p. 60-61.

¹⁹ Portegies 1999, 101; Vos 2007, 357.

²⁰ Vogel, 34. Zie voor de rol van klopjes hierbij: Monteiro, 86-87.

²¹ Portegies 1999, 52, 126-127. Portegies parafraseert over dit punt Van Sasse van Ysselst 1897, 94, die het volgende zegt: 'Omdat de Katholieken van de stad vóór 1860 geen gewijd kerkhof hadden werd op den dag vóór de begrafenis door den dienstdoenden geestelijke uit de parochie gewijde aarde op het lijk en in de kist gedaan, waarbij dan de kerkelijke gebeden, die voor de overledenen zijn voorgeschreven, werden gebeden; daarbij waren de familie, vrienden en burenen tegenwoordig en gewoonlijk werd nog daarbij door den geestelijke eene kleine toepasselijke predicatie gehouden'. Gaat het hier om een negentiende-eeuws gebruik, of gaat dit verder terug. En zo ja, vervangt dit dan de traditionele zielmis?

maand en een jaar na het overlijden missen te laten lezen werd voortgezet in de schuilkerken.²²

Wat binnenshuis gebeurde viel grotendeels buiten het gezichtsveld van de gereformeerden en de overheid. Maar zodra de lijkstoet het sterfhuis verliet, begaf men zich in de openbare ruimte en werd er streng gelet op elke uiting van *paapse superstitiën*. Zo protesteerden de Nederduitse en de Waalse kerkenraden geregeld tegen in hun ogen katholieke begrafenisrituelen als het branden van kaarsen, het knielen en bidden bij het graf, het gebruik van wijwater, het versieren van de kist met een crucifix of andere ornamenten. Verder verzette men zich tegen: het gebruik om jonge meisjes met witte hemden en loshangend, versierd haar voor de baar van een ongehuwde uit te laten lopen,²³ het versieren van doods-kleed, kist of baarkleed,²⁴; de gewoonte om bij een sterfgeval ramen en deuren van het sterfhuis af te sluiten.²⁵ Noodgedwongen zal de begrafenis van een katholiek na 1629 dan ook sober zijn geweest, net zo sober als die van een gereformeerde mede-burger en daarvan nauwelijks te onderscheiden.

Laten we nu die algemene begraafpraktijk in de periode na 1629, die voor protestanten en katholieken grotendeels gelijk zal zijn geweest, nader onder de loep nemen.²⁶ Allereerst willen we de aandacht vestigen op een ontwikkeling die al voor 1629 lijkt te zijn begonnen, namelijk de groeiende controle van het stadsbestuur op het begraven, met name door het schriftelijk vastleggen van de tot dan toe veelal ongeschreven begraafregels. Van voor 1629 zijn geen begrafenisreglementen bekend. De kerkmeesters, als bestuurders van de kerkfabriek, waren – voor én na 1629 – verantwoordelijk voor het begraven in en om de kerk. Het stadsbestuur had haar controle op deze functionarissen al in 1607 aangescherpt.²⁷ In 1615 werden de regels rond het luiden van de grote klok schriftelijk vastgelegd,²⁸ twee jaar later volgde – gedwongen door de omstandigheden: de pest heerste in de stad – een ordonnantie op de pest en gedragsregels voor de baardragers.²⁹ Die laatsten kregen in 1624 opnieuw een ordonnantie.³⁰ In de jaren na 1629 volgt dan een hele serie ordonnanties over verschillende aspecten van de begraafpraktijk in de stad: *opt stuck vande begravenisse der dooden* (1630); instructie voor de lijkbidder (1632); voor de baardragers (1634); voor de grafmakers (1635); opnieuw voor de lijkbidder (1635); *ordonnantie over de kosten vande graffsteden ende luyden vande clocken en baerleeders* (1635).³¹ De nieuwe verhoudingen van 1629 brachten nieuwe gedragsregels, ook op funerair gebied, die door middel van deze publicaties bekend werden gemaakt en kracht kregen.

²² Zo betaalde Matheus Sopers (zerk 500) in 1674 naar aanleiding van de dood van zijn moeder voor een *dertigste* (dat wil zeggen een mis op de dertigste dag na overlijden of begrafenis) in het klooster Achter de Tolbrug, voor 30 missen in het klooster van Koudewater, voor een *dertigste* door pater Van Werden, voor 6 missen door pater Volders, voor 6 missen *achter den boormou* – de schuilkerk in de Boerenmouw, een zijstraatje van de Hinthamerstraat – en voor nog een aantal niet nader gespecificeerde missen (BHIC Familie Sopers 458).

²³ Portegies 1999, 140; Rooijackers, 464-465; Vos 1997, 357.

²⁴ Portegies 1999, 98-99, 113.

²⁵ Portegies 1999, 51.

²⁶ We beperken ons hier tot de grote lijnen en leggen de nadruk op het begraven binnen de kerk. Portegies heeft in zijn studie over het begraven op het Sint-Janskerkhof uit 1999 deze aspecten in groot detail bestudeerd en beschreven.

²⁷ Glebbeek, 24. Meer hierover op p. 51-54.

²⁸ SAH OSA 183 (22-12-1615).

²⁹ SAH OSA 197 (19-4-1617); OSA 1024 134r-136r (6-2-1617).

³⁰ SAH OSA 1024 169r-172r (14-9-1624).

³¹ ASJ 190 (1630); SAH OSA 270 72v-73r (26-1-1632); OSA 1026 79r-80v (13-1-1634); OSA 1026 141r-150r (30-10-1635)

**Extract uyt het Register van
Scheepenen, Geworens en Raaden der
Hoofd-stad 's Hertogenbosch.**

Veneris den 16. Augustij 1675.

S by den Heere President voor-
gebrage, dat den Heere van Landschaden-
hoff hadde verfogt, om rapport te doen
over het gebefoigneerde, omme den Weeshuys
een merckelyk profyt te doen, ende
in het Concepte de Heeren van de Leeden voorgelefen:
WAAR OP godelibereert fynde, is goedgevonden, ende
verlikaan, Heeren Commiffariffen voor haare genomene
moseyte te bedancken, en met den Rapporte te confirme-
ren; En dien volgende het doen maken, ende verkoopen
van alle Dood Kisten binne dese Stad privative aan het
Weeshuys, met exclusie van alle anderen, te laten, ge-
lyk het selvige gelaten werd mits desen; En tot het ma-
ken van de Kisten aan te stelle een bequaam persoon.

Den Prys van Eycken Kisten.			Den Prys van de dicke Greyne Kisten.		
		Voor dragen			Voor dragen
Wan 6. voer laech en bare baten	11. gl.	6. fl.	Wan 12. voer laech en bare baten	5. gl.	4. fl.
met Schroeven /	11. gl.	14. fl.	Wan 12. voer en een half /	4. gl.	10. fl.
Wan vyf en een half voer laech /	12. gl.	6. fl.	Wan 12. voer /	3. gl.	6. fl.
met Schroeven /	14. gl.	8. fl.	Wan 12. voer en een half /	3. gl.	8. fl.
Een van vyf voer	10. gl.	6. fl.	Wan 12. voer /	3. gl.	10. fl.
met Schroeven /	11. gl.	16. fl.	Wan 12. voer en een half /	2. gl.	10. fl.
Een van vier en een half voer /	8. gl.	10. fl.	Wan 12. voer /	2. gl.	8. fl.
met Schroeven /	10. gl.	6. fl.	Wan 12. voer en een half /	1. gl.	10. fl.
Een van vier voer /	7. gl.	4. fl.	Wan 12. voer /	1. gl.	8. fl.
met Schroeven /	8. gl.	12. fl.	Wan 12. voer en een half /	1. gl.	12. fl.
Een van drie en een half voer	5. gl.	4. fl.	Den Prys van de Geflaghde Deelen Kisten.		
met Schroeven /	6. gl.	14. fl.	Wan 12. voer en bare baten /	2. gl.	10. fl.
Een van drie voer /	3. gl.	12. fl.	Wan 12. voer en een half /	2. gl.	8. fl.
met Schroeven /	5. gl.	11. fl.	Wan 12. voer /	1. gl.	10. fl.
Een van twee en een half voer /	3. gl.	4. fl.	Wan 12. voer en een half /	1. gl.	16. fl.
met Schroeven /	4. gl.	5. fl.	Wan 12. voer /	1. gl.	14. fl.
Een van twee voer /	2. gl.	7. fl.	Wan 12. voer en een half /	1. gl.	10. fl.
met Schroeven /	3. gl.	12. fl.	Wan 12. voer /	1. gl.	6. fl.
Een van anderhalf voer /	1. gl.	13. fl.	Wan 12. voer en een half /	1. gl.	11. fl.
met Schroeven /	2. gl.	17. fl.	Wan 12. voer /	1. gl.	18. fl.
			Wan 12. voer en een half /	1. gl.	12. fl.

Tot s'HERTOGEN-BOSCH,

Gedruckt by HENDRIK PALIER, Boek en Papier Verkoper op de Markt in de Vyff Vocalen 1746.

Kijken we allereerst naar de doods-kisten.³² In 1632 werd in de raad het voorstel besproken om timmerman Cornelis Pieters het monopolie op het maken van doods-kisten te geven en hem een instructie te geven over de maten en prijzen van de te leveren kisten.³³ Het lijkt erop dat dit voorstel een stille dood is gestorven. In ieder geval blijkt veertig jaar later dat niet alleen timmerlieden en schrijnwerkers, maar ook stoeldraaiers, leidekkers, radenmakers *ende alle de gene die zig weten in te dringen in huysen daar een doode valt*, doods-kisten fabriceren. Dat leidde niet zelden tot onverkwikkelijke taferelen. Daarom werd in 1675, mede om het Gereformeerd Weeshuis in de stad van een nieuwe inkomstenbron te voorzien, het monopolie op het maken van doods-kisten aan die instelling gegund (afb. 6). Vanaf 1804 moest het dit delen met het Rooms-Katholiek Weeshuis.³⁴ Soorten (eiken-, grenen-, of dennenhout), maten (van 1,87 m tot 43 cm) en prijzen (in 1675 van f 11,10 tot f 0,93, later herhaaldelijk verhoogd) werden per ordonnantie vastgesteld.

Vervolgens was er een baar nodig.³⁵ De Bosschenaar kon kiezen uit de hoge of de lage baar (ook wel: grote of kleine baar), dat wil zeggen een schouderbaar of een handbaar. Deze baren waren van hout en

³² Portegies 1999, 87-104.

³³ SAH OSA 270 89r (22-4-1632).

³⁴ SAH OSA 1200 757r-762v (16-8-1675); Portegies 1999, 87.

³⁵ Portegies 1999, 111-112.

zwart beschilderd. De hoge baar was vanzelfsprekend de duurste. Hiervoor betaalde men in de zeventiende eeuw 12 stuivers, voor de lage baar 6 stuivers.³⁶ Een van de in 1724 voorgestelde middelen ter financiering van het onderhoud van de vloeren van de kerken was het verhogen van de tarieven voor de baren: de hoge baar kostte voortaan 21/2 gulden voor een kerklijk – een lijk dat in de kerk wordt begraven – en 1 gulden voor een begrafenis op het kerkhof – wie een dure begrafenis met de hoge baar op het kerkhof wilde, betaalde dus mee aan het onderhoud van de kerkvloer! –, terwijl de kosten voor de lage baar in de kerk werden verhoogd tot 1 gulden; op het kerkhof bleef de lage baar de oude prijs van 6 stuivers kosten.³⁷ Uit de begraaflijsten van de Sint-Janskerk³⁸ blijkt dat wie binnen de kerk werd begraven altijd met de hoge baar naar zijn graf werd gebracht. Voor een jong kind dat nog zo klein was dat het by eenen man gevechelyck onder den arm can worden gedragen, dat wil zeggen van wie de kist niet langer was dan 31/2 voet (1 meter), was een baar niet verplicht: zijn of haar kistje mocht onder de arm of in de armen van één persoon naar het graf worden gedragen.³⁹

Stond de kist op de baar, dan werd er een zogenaamd *loos scheel* op gezet,⁴⁰ een puntdakachtige constructie waarover vervolgens het *baarkleed* werd gedrapeerd.⁴¹ Voor 1629 kon men een *baarkleed* huren bij een van de baardragersgilden of een eigen *baarkleed* gebruiken, of – indien men lid was van een ambachtsgilde – het *gildekleed*. In 1635 trekt de overheid de regie over de *baarkleden* naar zich toe: niemand mocht voortaan nog met witte, gehuurde of *gildekleden* over de baar worden begraven, alleen een eigen *kleed* of het *kleed van de kercke* was nog toegestaan. In hetzelfde artikel wordt deze bepaling overigens direct weer afgezwakt: wanneer men het *gildekleed* toch gebruikte, stond daar een boete van 4 gulden op.⁴² Gebruik van het eigen *kleed* kostte aan kerkrecht 3 gulden. Het *baarkleed* moest vanaf 1635 zwart en zonder versierselen zijn. Zeker de *gildekleden*, vaak met afbeeldingen van patroonheiligen en andere roomse symbolen, mochten niet meer gebruikt worden. De dagelijkse praktijk bleek echter weerbarstig. Ondanks herhaalde verboden en hoge boetes bleven vooral katholieken, die deze geldstraffen blijkbaar voor lief namen, het *baarkleed* versieren met kroontjes en andere ornamenten. Ook de ambachtsgilden zagen niet af van katholieke symbolen en afbeeldingen, blijkens bijvoorbeeld een begrafenischild van het bakkersgilde uit 1678 waar de patroonheilige prominent op staat (afb. 7). De koster was verantwoordelijk voor het bezorgen en terughalen, schoonmaken, luchten en repareren⁴³ van de *baarkleden*.⁴⁴ In 1766 beheerde de koster van de Sint-Jan negen *baarkleden* voor volwassenen en dertien voor kinderen.

³⁶ SAH OSA 1026 141r-144v (30-10-1635); OSA 316 252r-261v (6-6-1684).

³⁷ SAH OSA 1199 107r-109r (5-8-1724).

³⁸ Zie voor een nadere toelichting op deze bron par. 2.2, p. 54-55.

³⁹ SAH OSA 1024 169r-172r (14-9-1614); OSA 1026 79r-80v (13-1-1634); OSA 1199 67r-70r (14-7-1708); Portegies 1999, 110.

⁴⁰ De kist moest, in verband met de stapelbaarheid, een platte deksel hebben. Door het *loos scheel* op de kist te zetten werd dan tenminste een kist met een verhoogde deksel gesuggereerd.

⁴¹ Portegies 1999, 113-121.

⁴² SAH OSA 146v-150r (30-10-1635).

⁴³ Zo kwam in 1767 het nieuwe grote *baarkleed*, dat voor de eerste keer was gebruikt, met een groot gat terug bij de koster. De kerkmeesters constateerden dat het gat aan het einde van het *kleed* zat, dat eigenlijk toch veel te lang was. De oplossing was dan ook snel gevonden: het *kleed* werd ingekort. (ASJ 4 (1-4-1767)).

⁴⁴ Zo deden de kerkmeesters in 1675-1677 (SAH OSA 6005) de volgende uitgaven in verband met de *baarkleden*: f 116,35 voor aankoop van zwart laken om *baarkleden* van te maken; f 8,70 voor t'perssen van *baarkleden*; f 0,75 voor het naaien van een van de beste *baarkleden*.

Baarkleden van de kerk waren er in verschillende soorten en prijzen: huur van het beste kleed was 6, van het beste gemeene kleed 4, van het slechte gemeene kleed 2 en van het schamel luyden kleed 1 gulden. In 1700 kwam hier voor de prijs van 12 gulden nog een baarkleed bij voor lijken die met een koets werden vervoerd. Voor kinderen waren er drie categorieën: het beste kleed van f 1,20, het middel kleed van f 0,60 en het schamel luyden kleed van f 0,30. Overigens, wie het schamel luyden kleed niet kon betalen kon het om godts wille van de koster krijgen. In een gedrukte ordonnantie uit 1774 komen dezelfde categorieën en vrijwel dezelfde prijzen voor.

De baar met daarop de kist, bedekt met het baarkleed, werd door de baardragers van het sterfhuis naar de plaats van begrafenis gebracht. Het dragen van een lichaam naar zijn graf behoorde in de middeleeuwen tot de taken van burens of gildebroeders, zo ook voor 1629 in 's-Hertogenbosch. De teraardebestelling van lichamen die aan de pest of een andere besmettelijke ziekte waren bezweken, was in Den Bosch vanouds een taak van de bewoners van twee kloosters in de stad, de alexianen of cellebroeders en de zwartzusters of cellezusters. Uit het reglement uit 1574 van rederijkerskamer de Jonge Laurieren of – naar hun patroonheilige – het gilde van de Barbaristen blijkt dat zij zich niet alleen met de letterkunde bezighielden, maar ook met het begraven van doden. De opbrengst van elke tiende dode die deze rederijkers begroeven, kwam ten goede aan hun gilde.⁴⁵ In 1617 en opnieuw in 1624 vaardigde

⁴⁵ Hermans 1845, 19, 72; Mosmans 1931, 338. Hermans suggereert dat zij de rol van de alexianen hebben overgenomen.

de stadsregering ordonnanties uit over het loon van de lijkdraggers.⁴⁶ Dat gebeurde na overleg met de hoofdmannen van de drie gilden die zich op dat moment met het dragen van de lijken bezighielden, namelijk die van Sint-Catharina, Sint-Barbara en Sint-Agatha. Alles duidt er op dat hiermee drie van de vier Bossche rederijkerskamers worden bedoeld: de Catharinisten, de Jonge Laurieren of Barbaristen, en Moyses Bosch, met de heilige Agatha als patrones.⁴⁷ Gaat het om het dragen van alle lijken of slechts om de slachtoffers van besmettelijke ziekten? De formulering van de ordonnantie is onduidelijk: *soo wel vande gemeyne sieckte als vande goidts gave oft pest*. De inhoud verheldert de zaak: er wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen 'gewone' doden en pestlijken. Blijkbaar waren leden van de rederijkerskamers aan het begin van de zeventiende eeuw de lijkdraggers bij uitstek geworden van de Bosschenaren, voor zover die niet door hun ambachtsbroeders of burens ten grave werden gedragen.

En ook na 1629 waren het aanvankelijk de rederijkersgilden van Sint-Catharina, Sint-Barbara en Sint-Agatha die dit werk verrichtten. In 1634 vaardigde de stedelijke overheid een nieuwe ordonnantie uit voor deze drie gilden, die behalve enkele prijsverhogingen niet zoveel verschilt van die van 1624.⁴⁸ Toch veranderde er wel degelijk iets. Waarschijnlijk op verzoek van de gereformeerden, die behoefte zullen hebben gehad aan eigen baardragers, stond het stadsbestuur kort daarop ook aan anderen toe om als baardrager te functioneren. Deze nieuwelingen hielden zich echter niet aan het reglement van 1634, wat leidde tot protest van de drie gilden. In 1636 werd de hopman van het Sint-Agathagilde benoemd tot overman van alle baardragers, met de opdracht ervoor te zorgen dat het reglement van 1634 door elke baardrager zou worden nageleefd.⁴⁹ Daarmee verdwijnt in de bronnen het onderscheid tussen verschillende gilden en is er de facto één nieuwe baardragersorganisatie ontstaan.

De baardragers moesten de baar naar het sterfhuis brengen, de kist uit dat huis tillen, op de baar plaatsen, naar het graf op het kerkhof of in de kerk brengen en helpen bij de teraardebestelling. Ook hier was weer sprake van een gedifferentieerd tarief, oplopend van 8 stuivers voor een mans of vrouwen gasthuys lyck ofte andere persoonen vande dyaconye ende van den armen levende, tot 5 gulden voor een lijk dat onder een groot kleed met acht, tien of meer man werd gedragen.⁵⁰ Voor het dragen van rouwmantel en zwarte hoed kregen de baardragers per persoon 4 stuivers extra. Pestlijken leverden dubbel loon op. Van overledenen die door burens, ambachtsbroeders of medeschutters naar het graf werden gedragen ontvingen de officiële baardragers geen draagloon, maar wel f 1,25 voor het brengen en halen van de baar. Voorts beheerden en onderhielden ze de verschillende baren. In de Sint-Jan werden deze baren in de twee straalkapellen noordelijk en zuidelijk van de centrale straalkapel bewaard.⁵¹

Aan het einde van de zeventiende eeuw raakte het begraven met rouwkoets in de mode. In 's-Hertogenbosch vinden we in 1690 vier begrafenissen in de Sint-Jan waarbij voor het gebruik van een koets wordt betaald. Het lijkt op dat moment nog om incidenten te gaan, maar het gebruik vond blijkbaar navolging, want op verzoek van een aantal hoge heren uit de stad schafte Maria van Espendonck, weduwe van Mathijs van den Heesacker, een fatsoenelycke rouwcarosse aan. Na haar dood verkreeg haar aangetrouwde neef Herman Poolen van de magistraat het exclusieve recht om een rouwkoets te exploiteren.⁵² De kerkfabriek pikte van deze nieuwe mode vanzelfsprekend een graantje mee door ook op dit gebruik kerkrecht te heffen. Ging het aanvankelijk nog om één koets, getrokken door paarden

⁴⁶ SAH OSA 1024 134r-136r (6-2-1617); 169r-172r (14-9-1624).

⁴⁷ Zie Hermans 1845, 17-21.

⁴⁸ SAH OSA 1026 79r-80v (13-1-1634).

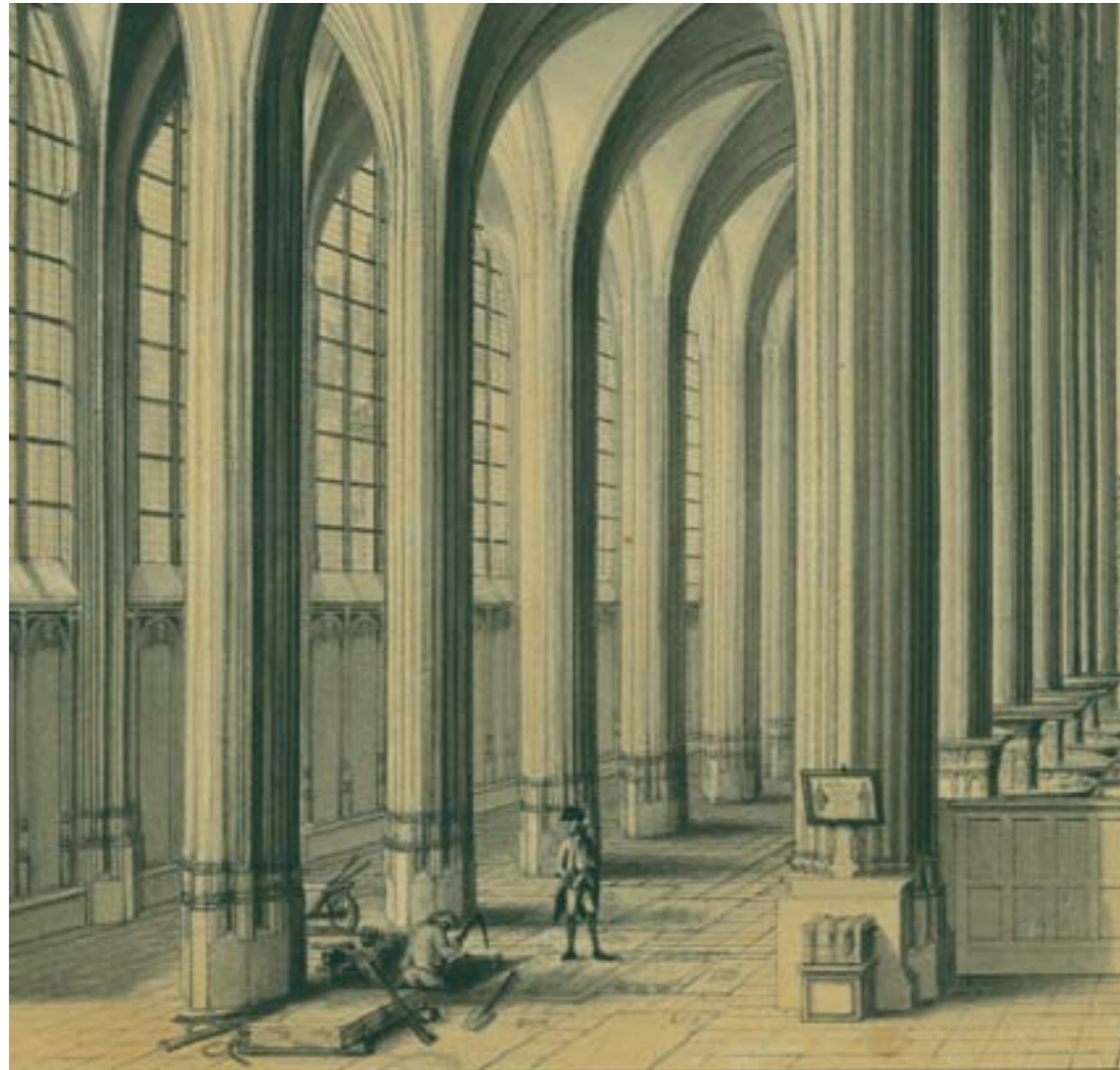
⁴⁹ SAH OSA 272 (19-11-1636).

⁵⁰ SAH OSA 291 (14-1-1673); OSA 1199 67r-70r (14-7-1708).

⁵¹ Mosmans 1931, 476.

⁵² SAH OSA 325 (23-9-1697); OSA 326 (14-1-1698); OSA 1199 klopt dit? Was ingevoegd (er moet staan: OSA 1199 357r...357r-358v (14-12-1717); Portegies 1999, 125-126.

8. Een grafmaker aan het werk, detail uit een tekening van dwarsdoorsnede en interieur van de Sint-Jan door Jac. Everts, 1778.

die aan de hand van de koetsier stapvoets door de straten gingen, gevolgd door de rouwstoet te voet, in de loop van de achttiende eeuw namen ook de volgers steeds vaker plaats in koetsen. In 1759 werd aan deze nieuwe trend paal en perk gesteld: voortaan mochten nog slechts zes koetsen de lijkkoets volgen.⁵³ Op elke koets meer stond een boete van 1 gulden, die echter grifbetaald werd door de deftige dames en heren voor wie dit soort begrafenis bon ton was. Zo werd bijvoorbeeld Henrietta Charlotte Louise Storm van 's Gravesande, vrouw van schepen mr. Carel Jan Bisdorp op 12 augustus 1760 door maar liefst 21 koetsen gevolgd op haar laatste tocht naar de Grote Kerk.⁵⁴ Achter schepen Anthony van Hanswijk reden op 14 juli 1770 niet minder dan 28 koetsen.⁵⁵ Het feit dat in een testament uit 1780 nadrukkelijk werd opgedragen om zonder omwegen van het sterfhuis naar de kerk te rijden, duidt erop dat het niet ongebruikelijk was dat de rouwstoet een langere tocht door de stad maakte.⁵⁶

Hoe dan ook, de rouwstoet moest worden opgesteld om het stoffelijke overschot naar het graf te begeleiden. Bij het organiseren daarvan speelde de lijkbidder een belangrijke rol.⁵⁷ Deze functionaris, aanvankelijk aangeduid als *bidder ter begraeffenisse*, moest – zoals die oudere naam duidelijk aangeeft – in de eerste plaats de uitnodigingen voor de begrafenis overbrengen. Deze rol was voor 1629 meestal weggelegd voor de knecht van het ambachtsgilde of de bode van de broederschap waartoe de overledene

⁵³ SAH OSA 380 (8-5-1759).

⁵⁴ SAH OSA 6185 (12-8-1760).

⁵⁵ SAH OSA 6195 (14-7-1770).

⁵⁶ Van Oudheusden, 235.

⁵⁷ Portegies 1999, 108.

behoorde. Na 1629 grijpt de stadsregering de controle over deze rol en creëert de functie van lijkbidder. Aanvankelijk werd deze nog niet duidelijk omschreven taak vervuld door de kosters van de verschillende kerken, maar al snel werden het aparte functionarissen. In 1635 – er zijn dan vier lijkbidders in dienst – volgde een ordonnantie op het loon van de bidders ter begraeffenisse.⁵⁸ Wilde men de geheele stad ofte de meeste helfte van dien voor de begrafenis uitnodigen, dan kostte dat 21/2 gulden per bidder; de halve stad ofte wat minder kwam op 2 gulden per bidder, 200 tot 300 personen op 11/2 gulden; 100 tot 150 personen op 1 gulden en als behalve de vrienden alleen de burens hoefden te worden uitgenodigd, kostte dat 15 stuivers per bidder. Van schamele luyden en de vande diaconye, blockmeesters of eenige godtshuysen syn levende mocht een bidder niet meer dan 6 stuivers vragen. De bidder was ook verplicht om – des versocht wesende – aan de nabestaanden voor te rekenen wat de begrafenis inclusief het maken van het graf, het loon van de grafmaker, het luiden van de klokken, enz. zou gaan kosten. Wensten de nabestaanden rouwmantels voor de begrafenisstoet, dan leverde de lijkbidder die voor een schelling per stuk.⁵⁹ Hiermee breidde de functie van de lijkbidder zich steeds meer uit tot wat wij tegenwoordig een begrafenisondernemer zouden noemen. De volgende ordonnantie, van 1698, bevestigt deze evolutie.⁶⁰ De lijkbidder moest zich voortaan tijdig bij elk sterfhuis aandienen om de bijzonderheden van de begrafenis te vernemen: hoeveel bidders willen de nabestaanden; zal de begrafenis overdag of bij avond plaatsvinden; wil men gebruik maken van koetsen? Op de dag van de begrafenis zorgden de lijkbidders, gekleed in swart habijt met rouwmantels, met zwarte handschoenen en lamfers – zwarte rouwsluiers die van de hoed afhingen –, ervoor dat de genodigden in de opgegeven volgorde plaats namen achter de baar, vervolgens leidden zij de stoet op gepaste wijze naar de begraafplaats en zagen zij erop toe dat alles ordelijk verliep. In tegenstelling tot de laagbetaalde baardragers en grafmakers verdienden de lijkbidders zeer goed aan hun werkzaamheden.

Tijdens de tocht van het sterfhuis naar het graf, en vaak ook al de uren daarvoor, beierden de klokken van de Sint-Jan. Klokkenluiden was vanouds een belangrijk onderdeel bij de rituelen rond sterven en dood.⁶¹ In de middeleeuwen werden bij voorkeur op het moment van sterven de klokken geluid of anders zo snel mogelijk na het uitblazen van de laatste adem. In 's-Hertogenbosch wordt na 1629 vooral geluid op de dag van de begrafenis. De uitzonderingen die zijn gevonden, betreffen steeds het overluiden van personen die elders zijn begraven. Zo werd in april 1630 drie dagen achter elkaar groot geluid voor het overluiden van *den advocaet Muysenbroeck*, die buiten de stad was gestorven en begraven (zie zerk 471).⁶² In juli 1641 werd op twee achtereenvolgende dagen groot geluid voor de dood van *de vrou van Vueren* die in Aken was gestorven.⁶³ Dit zijn echter uitzonderingen, normaal werd in Den Bosch een overledene op de dag van zijn begrafenis overluid. Daarbij kon worden gekozen uit drie categorieën. Dat waren in 1635 groot geluid, met vier klokken, voor 12 gulden per uur; middel geluid, met twee klokken, voor 2 gulden per half uur, en klein geluid, met één klok, voor 1 gulden per half uur. Voor *de heeren hoogschout, schepenen, geswoorens, en raden dezer Stadt, mitsgaders Pensionarissen, Griffier ende Secretarissen van dienste der selver stad wesende als ook de edelen deser stad ende alle der selver respectieve vrouwen ende kinderen* was – mits ze meer dan een uur lieten luiden – het eerste uur groot geluid gratis en lag het uurtarief op slechts (!) 4 gulden.⁶⁴ In de ordonnantie van 1774 zijn er nog maar twee categorieën, namelijk groot geluid, nog steeds met vier klokken, voor 13 gulden per uur en klein geluid, waaronder dan wordt verstaan het luiden met de twee

⁵⁸ SAH OSA 1026 145r-146v (30-10-1635).

⁵⁹ Zie voor rouwkleding in Bossche boedels: Jansen 1999, 57-58.

⁶⁰ BHIC Archief Martini 218 522r-525r (27-2-1698).

⁶¹ Portegies 1999, 52-54.

⁶² ASJ 217 (28-4-1630).

⁶³ ASJ 225 (4-7-1641).

⁶⁴ SAH OSA 1026 146v-150r (30-10-1635).

kleinste klokken, voor 4 gulden per uur. De koster was verantwoordelijk voor het luiden.⁶⁵

Het tijdstip van de begrafenis was in de middeleeuwen vrijwel altijd voor het middaguur. Na 1629 bleef dat zo: de meeste begrafenis vonden rond 11 uur in de ochtend plaats. Dat er regelmatig later werd begraven, blijkt uit de vele bepalingen die daaraan in begraafordonnanties zijn gewijd. Was het lichaam om 12 uur 's middags niet in de kerk – in de Sint-Jan spreekt men wel van *onder den toren* – dan was dat in 1640 goed voor een boete van 6 gulden; was het er een half uur later nog niet, dan werd de boete verdubbeld.⁶⁶ Vijf jaar later werden de bepalingen aangescherpt tot 6 gulden voor een lijk dat na 11.30 uur in de kerk kwam, en 12 gulden na 12 uur.⁶⁷ In 1659 werd hieraan toegevoegd dat voor een kist die klokslags 12.30 uur in de kerk kwam een boete van 24 gulden moest worden betaald en dat na dat tijdstip geen doden meer zouden worden toegelaten.⁶⁸ In 1773 werd het gebruikelijke tijdstip voor begrafenis naar 's middags 14.30 uur verzet, omdat 's morgens de militairen op de Paradeplaats exerceerden.⁶⁹ De boetes op te late begrafenis werden hierop aangepast: het lijk moest nu uiterlijk om 15 uur binnen zijn, tot 15.30 uur was de boete 12 gulden, tot 16.00 uur 24 gulden, daarna moesten alle kerkrechten dubbel betaald worden. Een blik in de begraaflijsten leert dat dergelijke boetes vrij vaak werden betaald. Men was blijkbaar bereid om in de buidel te tasten om later op de dag te kunnen begraven.

Een ander fenomeen dat hiermee verband houdt was de avondlijke begrafenis.⁷⁰ Dit werd zeker in de achttiende eeuw beschouwd als de meest prestigieuze vorm van begraven. Aanvankelijk was dit in 's-Hertogenbosch verboden, maar dit bleek eind zeventiende eeuw niet langer houdbaar. Ook hier zien we weer een geleidelijke ontwikkeling van boeteclausules,⁷¹ culminerend in de regeling van 1774: als iemand 's avonds tussen 19 en 22 uur wordt begraven is men daarvoor dubbel kerkrecht verschuldigd en bovendien een boete van 50 gulden. Komt het lijk pas na 21.30 uur in de kerk, dan komt er nog eens een boete van 25 gulden bij. Na 22 uur worden alleen nog lijken bijgezet die van buiten de stad komen en van degenen, *die door het Gerecht dezer Stadt geordonneerd worden des avonds in stilte te begraven*, veroordeelde misdadigers dus, maar dan gaat het ongetwijfeld om een begrafenis op het kerkhof.⁷² In de begraaflijsten komen we dit soort boetebedragen niet of nauwelijks tegen. Het aantal begrafenis bij nacht zal dan ook gering zijn geweest.

Op het recht om een wapen- of rouwbord in de stoet mee te voeren en bij het graf op te hangen, waarvoor ook moest worden betaald, gaan we pas in de laatste paragraaf uitgebreid in.

Zo zijn we dan met hoge of lage baar, te voet of per koets in de kerk aangekomen bij het geopende graf voor de daadwerkelijke *teraardebestelling*. De kist werd van de baar getild en op de grafkuil geplaatst. Na 1629 was elke vorm van ceremonieel rond het graf, al was het maar knielend bidden, verboden, het afscheid was ingetogen en sober. De grafmaker en de baardragers lieten de kist vervolgens in de kuil neer. De begraafplechtigheid was hiermee voorbij.

Traditioneel volgde hierop een *dodenmaal* voor genodigden.⁷³ Ondanks herhaalde pogingen van de overheid om dit gebruik, of althans de excessen die daarmee vaak gepaard gingen, te onderdrukken bleef het 'lijkmaal' ook na 1629 een algemeen gebruik, bij katholieken én gereformeerden. Zo werd in

⁶⁵ BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774).

⁶⁶ SAH OSA 267 (15-6-1640).

⁶⁷ SAH OSA 277 (3-6-1645).

⁶⁸ SAH OSA 286 (18-2-1659).

⁶⁹ BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774); Portegies 1999, 105-108.

⁷⁰ Portegies 1999, 105-106.

⁷¹ SAH OSA 315 (12-6-1681); OSA 316 252r-261v (6-6-1684); OSA 371 (15-11-1751).

⁷² ASJ 197 (7-11-1787); BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774).

⁷³ Rooijackers, 486-487.

9. De opwekking van Lazarus, achterzijde van het Lijdensaltaar in de Sint-Jan.

1651 bij de uitvaart van de katholieke dame Hester van Griensven (zerk 48) f 17,75 besteed aan brood, meel, pasteien, enz.; f 22,50 aan *snoecken, brasemen, carpars ende palingen*; f 3,40 aan twee kazen; en kreeg tafeldienaar Anthoni Schotelmans f 16,60 voor tinnen schotels, kandelaars, roemers, glazen, kannen, enz. en geleverde arbeid.⁷⁴ Ook bij de begrafenis van mr. Abraham Daasdonk (zerk 409), schepen en ouderling van de gereformeerde gemeente, werd een *banquet* gehouden, al lijkt dat, gezien de kosten van f 9,25, een aanzienlijk soberder aangelegenheid te zijn geweest.⁷⁵

Op de verschuldigde begraafrechten gaan we in paragraaf 2.2 dieper in. Hier wil ik vooral de rol van de *grafmaker* nader belichten.⁷⁶ Vanouds had de kerkfabriek enkele grafmakers in dienst, die de graven op het kerkhof en in de kerk dolven en weer sloten en zerken lichtten en herplaatsten. In 1635 – van daarvoor zijn geen schriftelijke instructies gevonden – en opnieuw in 1781 worden de rechten en plichten van de grafmakers in een stedelijke ordonnantie vastgelegd.⁷⁷ Alvorens de grafmaker een graf mocht delven of heropenen, moest hij aan de betrokkenen duidelijk maken welke kosten hieraan verbonden waren. Bovendien moest hij de naam van de dode aan de rentmeester melden. Bij zijn werk

⁷⁴ Van der Does de Willebois II, 39.

⁷⁵ SAH NA 3053 nr. 71 (9-9-1738).

⁷⁶ Portegies 1999, 135-139.

⁷⁷ SAH OSA 1026 141r-144v (30-10-1635); BHIC Plakkaten voor 1795, 2139 (20-6-1781).

mocht hij geen materiaal laten slingeren, voor tijdelijke opslag kon hij in de kerk het Bacx-koor, de huidige Antoniuskapel in het zuidertransept, gebruiken. Een graf moest zo diep gemaakt worden dat er twee kisten op elkaar in konden worden geplaatst en daarbovenop nog twee voet aarde (zo'n 57 cm). De grafmaker moest helpen bij het neerlaten van de kist in de kuil en het graf weer dichtmaken, dat wil zeggen: vullen met Zand, aanstampen, vloeren en de overige Aarde weg brengen.

De grafmaker was in loondienst van de kerkfabriek. Daarnaast ontving hij voor elk graf dat hij dolf een vast bedrag. Gedurende de zeventiende en achttiende eeuw bleven deze bedragen gelijk. Een graf voor een volwassene in de kerk kostte 24 stuivers, op de steenwegen (de verharde paden op het kerkhof) 20 stuivers, op het kerkhof 12 stuivers, armen betaalden 8 stuivers en voor een pestlijk mocht de grafmaker een toeslag van 4 stuivers rekenen. Voor jonge kinderen golden voor de genoemde categorieën de volgende prijzen: 12, 10, 6 en 4 stuivers, met een toeslag van 2 stuivers voor een pestdode. Het *loos sheel* op de kist werd door de grafmaker geleverd voor 4 stuivers. Het lichten van een zerk kostte 8 stuivers voor elke voet die de zerk lang was, het plaatsen van een nieuwe zerk kostte 4 stuivers per voet. Voor het dekken van een graf met plavuizen mocht de grafmaker 10 stuivers vragen.

Hoe ging het graven van een graf in de kerk in zijn werk? Er is een tekening waarop we een grafmaker aan het werk zien in de Sint-Jan (afb. 8). Met zijn kruiwagen vol gereedschap is hij naar de plaats in de kerk gegaan waar het graf moest worden gedolven. Allereerst moesten zerk of plavuizen worden verwijderd. Voor het lichten van de steen had hij een koevoet ter beschikking (afb. 8, 9). Plavuizen kon de grafmaker zelf nog wel de baas, maar bij een zware zerk was meer spierkracht vereist. Met de hulp van knechten of anderen werd zo'n grafsteen gelicht en op rollers gelegd. Dan nam de grafmaker spade of houweel ter hand en groef een kuil op de vereiste diepte (afb. 8, 10). De aarde gooide hij naast de kuil op de kerkvloer. Niet zelden bevonden zich in de opgegraven aarde resten van vorige begravingen: half vergane stukken hout van doodskisten, maar ook botten of schedels. Deze stoffelijke resten werden ofwel bij het opvullen van het graf na de begrafenis weer teruggeplaatst, ofwel afgevoerd naar een van de knekelhuisjes op het kerkhof. Voor de begrafenis werd de kuil op orde gemaakt, de opgedolven aarde en de zerk of plavuizen werden uit het zicht opgeborgen. Samen met de baardragers liet de grafmaker de kist in de grafkuil dalen. Wanneer de rouwstoet was vertrokken maakte hij de kuil dicht en legde hij de zerk of plavuizen weer op hun plaats.

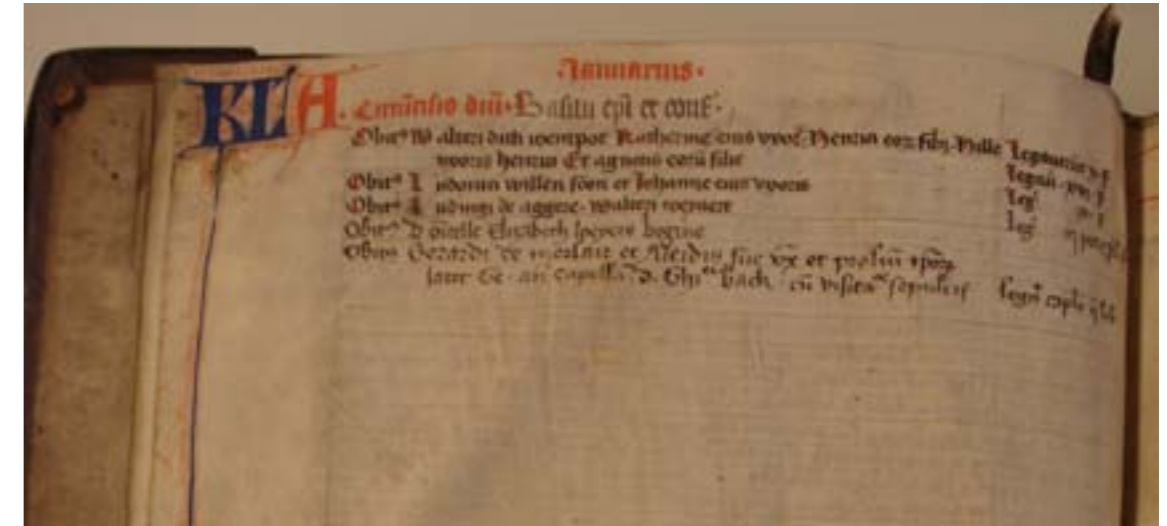
10. Interieur van de Nieuwe kerk te Delft met op de voorgrond een grafmaker aan het werk, door Hendrick Cornelisz. van Vliet, 1665.

2. Begravenen

De Sint-Jan was tot 1569 de enige parochiekerk van de stad 's-Hertogenbosch. Sommige inwoners werden elders in de stad begraven, in kloosterkerken, op kloosterkerkhoven. De overgrote meerderheid van de Bosschenaren eindigde het aardse bestaan echter op het kerkhof rondom de Sint-Jan, een bevoorrechte minderheid vond een laatste rustplaats binnen de muren van dat kerkgebouw.

We richten ons nu op degenen die begraven zijn binnen de muren van de Sint-Jan. Gedwongen door het bronnenmateriaal moeten we hier een tweedeling maken met 1629 als scheidslijn. Na 1629 beschikken we over een vrijwel ononderbroken reeks jaarrekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Jan. Hierin worden onder andere de inkomsten uit het begraven in de kerk verantwoord. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw hebben we zelfs kwalitatief nog betere gegevens over de begraafpraktijk. Op basis van deze bronnen kan voor de periode 1629-1811 op de voet worden gevolgd hoeveel mensen er in de kerk werden begraven, en wie die personen waren. Dat bespreken we verder in paragraaf 2.2.

Aangezien we niet beschikken over dergelijke seriële bronnen van voor 1629, moeten we langs andere wegen gegevens over de begraafpraktijk in de kerk zien te achterhalen. Met name van vóór het einde van de vijftiende eeuw zijn gegevens schaars. Toch kan op basis van twee jaargetijdenboeken, gegevens uit testamenten en een hoop ‘losse aanwijzingen’ ook voor die periode een beeld van het begraven in de Sint-Jan worden geschetst.

2.1. Begraven in de Sint-Jan vóór 1629

Er zijn twee jaargetijdenboeken bewaard gebleven: het Obituarium van de Sint-Jan en het Anniversarium van het kapittel van de Sint-Jan.⁷⁸ Het Obituarium of dodenboek van de Sint-Jan bevindt zich tegenwoordig in het kerkarchief van de Sint-Jan.⁷⁹ Het is een boekwerk van bijna 250 perkamenten bladen, bijeengehouden in een band van eikenhouten platten, overtrokken met bruin leer, en een zeemleren rug. Inhoudelijk bestaat het uit drie delen. In het eerste deel (blz. 14-378) is voor elke dag van het jaar – van Circumcisio Domini, 1 januari, tot Silvestri pape, 31 december – genoteerd voor wie op die dag een jaargetijde moest worden gehouden. Het tweede deel (blz. 381-472) is eveneens als een kalender opgebouwd: per maand worden hier bijzondere stichtingen opgesomd, die verder gaan dan de viering van een eenvoudige jaargetijde. Het derde deel (blz. 476-495) bevat een aantal uitvoerige instructies bij bijzondere stichtingen, bijvoorbeeld die van Arnoldus Bock, Ghiselbertus Back of Wilhelmus Colenzoen.

Het Obituarium bevat vele honderden jaargetijden en andere vrome stichtingen. Talloze Bosschenaren, parochianen van de Sint-Jan, tot 1569 de enige parochiekerk van de stad, begiftigden – bij leven, maar meestal in hun testament – hun parochiekerk en kochten zo een jaargetijde of *anniversarium*. Een jaargetijde is de – in principe eeuwigdurende – jaarlijkse viering op een vastgestelde dag, meestal de sterfdag of de dag van de begrafenis, van een mis voor het zielenheil van een overledene. Vaak werd al de voorafgaande avond een vigilie gehouden. Na afloop van de mis werd bovendien in sommige gevallen het graf begangen, dat wil zeggen dat de plaats van het graf werd bezocht, waar dan psalmen en gebeden werden uitgesproken.⁸⁰ Zo zien we bijvoorbeeld dat jaarlijks op 1 januari (afb. 11) jaargetijden moesten worden gehouden ter herdenking van:

⁷⁸ Een drietal andere bronnen is eveneens bekeken, maar bleek niet bruikbaar.

– In een Memoriaal met bijzonder dienstwerk in de Sint-Jan uit ca. 1570 (Mosmans 1940-1941) worden naast talrijke bijzondere missen, preken, loven en processies slechts twee jaargetijden genoemd: schepen Jacobus Colen († 29-7-1545) op 29 juli en zijn echtgenote Catharina Nylis op 28 november; zie over hen: Schuttelaars 1998, nr. 54.

– Het Bossche Stadsarchief bewaart als ‘Parochie Sint-Jan deel o’ in de DTB-collectie een kopie van een memoriaal uit de periode van net na 1500, waarin een functionaris, wellicht een kerkmeester, noteerde wie in de stad was overleden. Zo kon hij controleren of van alle doden de min of meer verplichte donatie aan de Sint-Jan (zie Van den Bichelaer, 384-385) daadwerkelijk was ontvangen. Of alle genoemde personen in of rond de Sint-Jan zijn begraven, kan op enkele uitzonderingen na niet uit de inhoud worden opgemaakt. Zo lezen we bijvoorbeeld op folio 5v dat Jacob Knoyens huisvrouw is overleden en *sepulta in ecclesia*, begraven in de kerk.

– Het Archief van het Bisdom ’s-Hertogenbosch bewaart een handschrift van kanunnik Jan Kievits, getiteld *Descriptio Capituli Buscoducensis* per J. Kievits. Dit handschrift geeft informatie over de begraafplaats van een groot aantal kanunniken. Het is o.a. door Schutjes gebruikt voor zijn beschrijving van kapittel en kanunniken van de Sint-Jan.

⁷⁹ Mosmans 1931, 51; Spierings 1979, 1-2. Spierings nam in dit artikel een index op de persoonsnamen op die voorkomen in het oudste deel van het Obituarium.

⁸⁰ Bogaers en De Groot, 224, Kappelhof 2001, 426.

- het overlijden van Wouter genaamd Roempot; zijn vrouw Katherina; hun zoon Henrick; Hilla, de vrouw van Henrick; hun dochter Agnes
- het overlijden van Lodewijk Witten en zijn vrouw Johanna
- het overlijden van Luding van den Dijk; het overlijden van Wouter Toeyaert.
- het overlijden van vrouwe Elizabeth Loeyers, begijn
- het overlijden van Gerard van Merlair, zijn vrouw Aleyt en hun kinderen; hij ligt voor de kapel van heer Ghisbertus Back; met bezoek aan het graf.⁸¹

Wat kunnen we hieruit opmaken? In de eerste plaats blijkt dat een jaargetijde niet steeds voor een individu, maar vaak voor een aantal personen werd gehouden, veelal verwanten: een echtpaar, een echtpaar en hun kinderen, enz.. In sommige gevallen wordt de plaats vermeld waar de betrokkene is begraven: Gerard van Merlair vond zijn laatste rustplaats voor het Back-koor. Gerard liet bovendien nog een bijzonderheid vastleggen: na de gebruikelijke viering van het jaargetijde – dat gebeurde veelal aan het zielmisaltaar – moest zijn graf worden bezocht om er te bidden en psalmen te zingen, ongetwijfeld met de gedachte dat dit in de directe nabijheid van de stoffelijke resten van de betrokkene het effectiefst zou zijn.

De eerste inschrijvingen op elke pagina van het Obituarium zijn steevast in dezelfde fraaie hand geschreven – op de bladzijde van 1 januari gaat het om de inschrijvingen tot en met die van Luding van den Dijk en Wouter Toeyaert. Dit Obituarium is dan ook zeer waarschijnlijk een in het tweede kwart van de vijftiende eeuw vervaardigde kopie van een ouder jaargetijdenregister. Mosmans dateert het boek rond 1450, terwijl Spierings 1425-1435 als ontstaansperiode geeft.⁸² Daarna zijn in verschillende andere handen jaargetijden toegevoegd: in het voorbeeld dus vanaf Elizabeth Loeyers.

De oudste inschrijvingen in het Obituarium dateren van het einde van de dertiende eeuw. Zo wordt bijvoorbeeld de op 1 januari genoemde Wouter Toeyaert tussen 1292 en 1311 vermeld als rentmeester van de hertog in ’s-Hertogenbosch, als schout van die stad en oppervorster in de Meerij.⁸³ Het jaargetijde van kanunnik Nicolaes Vuchts, die op 6 oktober 1606 overleed,⁸⁴ is – voor zover uit andere bronnen is na te gaan, want de sterfdata van de betreffende personen zijn niet in het Obituarium genoteerd – het laatste dat is ingeschreven.

Het tweede jaargetijdenregister is het *Liber anniversariorum et festorum pro Capitulo Buscod.*, meestal

⁸¹ ASJ Obituarium 14.

⁸² Mosmans 1931, 51; Spierings 1979, 2.

⁸³ Jacobs 1986, 238; Oorkondenboek 586, 721, 723, 725, 726, 728, 729, 740, 741, 747, 844, 886, 1007, 1018, 1028.

⁸⁴ ASJ Obituarium 292, 452. Zie over Nicolaes Vuchts: Schutjes IV, 272-274.

aangeduid als het *Anniversarium* van het kapittel van de Sint-Jan, in 1886 uitgegeven.⁸⁵ De inhoud van dit *anniversarium* komt in grote mate overeen met het tweede deel van het *Obituarium*, maar bevat met name voor het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw meer inschrijvingen.

In totaal vinden we in het *Obituarium* en het *Anniversarium* bijna 3300 legaten. Sommigen zochten hun toevlucht tot meer dan een stichting. Zo werd kanunnik Goyaert van de Velde († 13-1-1501) jaarlijks viermaal herdacht,⁸⁶ meester Marten Moerman († 1545, zerk 184) maar liefst zesmaal.⁸⁷ Tellen we dergelijke gevallen slechts eenmaal mee, dan blijven er iets meer dan 2800 personen (of groepen personen) over. Telling van het aantal individuen⁸⁸ – het hiervoor aangehaalde jaargetijde van Wouter Roempot betreft bijvoorbeeld vijf personen – komt uit op een totaal van bijna 5000 personen die eenmaal of meermaals worden vermeld in de twee onderzochte jaargetijdenboeken.

Het voert in dit kader te ver om deze groep aan een grondige analyse te onderwerpen. Toch dringt zich al bladerend de indruk op dat in de vroegste periode, de late dertiende eeuw, de veertiende en vijftiende eeuw, brede lagen van de bevolking, zowel geestelijken als leken, in het *Obituarium* zijn vertegenwoordigd. In de loop van de vijftiende eeuw, maar met name in de zestiende eeuw neemt het aantal leken sterk af en gaat de geestelijkheid steeds meer overheersen, totdat in de zeventiende eeuw vrijwel uitsluitend nog kanunniken en beneficianten van de Sint-Jan jaargetijden kopen.⁸⁹

Wat is het verband tussen het kopen van een jaargetijde en de plaats van begraven? Met andere woorden: zijn al deze 5000 mannen en vrouwen in of om de Sint-Jan begraven? Van het grootste deel van deze mensen kan dat niet met zekerheid worden beweerd. Het ligt echter wel voor de hand: de Sint-Jan was tot ver in de zestiende eeuw de parochiekerk van alle Bosschenaren, voor zover die niet verbonden waren aan een klooster, het begijnhof of het Groot Gasthuis. Hoewel een aanzienlijk aantal leken in kloosterkerken werd begraven, heeft een grote meerderheid van de stedelijke bevolking een laatste rustplaats rondom of in de Sint-Jan gevonden, dus ook, of sterker nog vooral, degenen die in de jaargetijdenboeken van die kerk worden vermeld. Voor de middeleeuwer had een jaarlijkse mis voor het zielenheil van de overledene immers vooral nut in de directe nabijheid van diens stoffelijke resten. Een jaarlijkse mis in één kerk was voor sommigen niet genoeg, zo blijkt uit diverse testamenten: deze personen kochten ook in andere kerken in de stad jaargetijden, met name in die van de minderbroeders en predikheren.⁹⁰ Maar wanneer er in een testament slechts een jaargetijde wordt gesticht is dat bijna altijd in de Sint-Jan, de eigen parochiekerk, en meestal de locatie – binnen of buiten de kerk – van de laatste rustplaats.⁹¹

⁸⁵ Door J.C.A. Hezenmans 1886. Het *Anniversarium* bevond zich in 1886 in het archief van de Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen. Hoe Hezenmans bij zijn tekstuitgave te werk is gegaan, is onduidelijk. Voor het huidige onderzoek is het origineel in Antwerpen niet geraadpleegd.

⁸⁶ ASJ *Obituarium* 390, 415, 446, 470.

⁸⁷ ASJ *Obituarium* 381, 399, 414, 416, 437, 471.

⁸⁸ Bij een post als: *overlijden van Gerard van Merlair en Aleyt zijn vrouw en hun kinderen* is uitgegaan van een minimale invulling van de aanduiding hun kinderen, namelijk twee personen. Dit is een conservatieve inschatting, het werkelijke aantal personen zal hoger hebben gelegen.

⁸⁹ Dat wordt natuurlijk mede in de hand gewerkt doordat de meeste jaargetijden uit de zeventiende eeuw afkomstig zijn uit het *Anniversarium*, immers een register van het kapittel. Het ligt voor de hand dat hierin vrijwel uitsluitend geestelijken worden vermeld. De ontwikkeling is echter ook al waarneembaar in het *Obituarium*, een register van de parochie. Stuiten we hier op een uiting van dezelfde mentaliteitsverandering die bijvoorbeeld ook de sterke afname van het aantal nieuwe ‘gewone’ leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap na ca. 1520 veroorzaakte? Zie: Van Lith-Droogleever-Fortuijn e.a. 2007, 8-9.

⁹⁰ Kappelhof 2001, 426-427.

⁹¹ Dumolyn en Moermans, 340, constateren bijvoorbeeld dat hoge ambtenaren in het graaf-

We mogen er dus van uitgaan dat verreweg de meesten van deze 5000 namen in of rond de Sint-Jan zijn begraven. Maar is het nu in of rond de Sint-Jan? Ook hierover zijn weinig concrete gegevens bekend. Wat betreft de leken moeten degenen die voldoende geld nalieten om een jaargetijde te betalen, een zekere mate van welstand hebben gehad, ze kwamen uit de brede bovenlaag van de stedelijke samenleving. Vanuit dezelfde zorg voor het eigen zielenheil die aanleiding was tot de aankoop van een jaargetijde, wensten veel gelovigen ook een zo eervol mogelijke begraaflocatie voor zichzelf en hun familieleden.⁹² Wat de plaats van het graf betreft bestond in de late middeleeuwen een duidelijke rangorde, een ‘afnemende graad van eer en vroomheid van het hoofdaltaar tot aan het einde van het kerkhof.’⁹³ Wie een jaargetijde kon betalen zal veelal ook een prominente begraaflocatie hebben gewenst, dat wil zeggen bij voorkeur binnen de muren van de kerk, het liefst zo dicht mogelijk in de buurt van het hoogkoor. Een groot aantal van de leken met een jaargetijde zal derhalve in de Sint-Jan zijn begraven.⁹⁴

Van de geestelijken die een jaargetijde in de kerk hadden, was het dagelijks leven innig verbonden met het kerkgebouw: velen waren kanunnik van het kapittel of als beneficiant verbonden aan een van de talrijke altaren in de kerk. De meesten van deze priesters werden dan ook in de kerk begraven, veelal in de buurt van het altaar waaraan zij zo vaak hun geestelijke plichten hadden vervuld.

Bij een relatief kleine groep van iets meer dan 300 jaargetijden wordt in de registers meer of minder precies de locatie van het graf van de betrokkene vermeld. Het gaat hier meestal om jaargetijden *cum visitatione sepulcri*, met bezoek aan het graf, zoals bijvoorbeeld in het aangehaalde jaargetijde van Gerard van Merlair en zijn familieleden. In de meeste gevallen van zo’n jaargetijde *cum visitatione sepulcri* wordt de plaats van het graf nader omschreven. Door aan te geven in de buurt van welk altaar het graf zich bevond, kon de laatste rustplaats van de betrokkene altijd – althans zolang de altaren niet werden

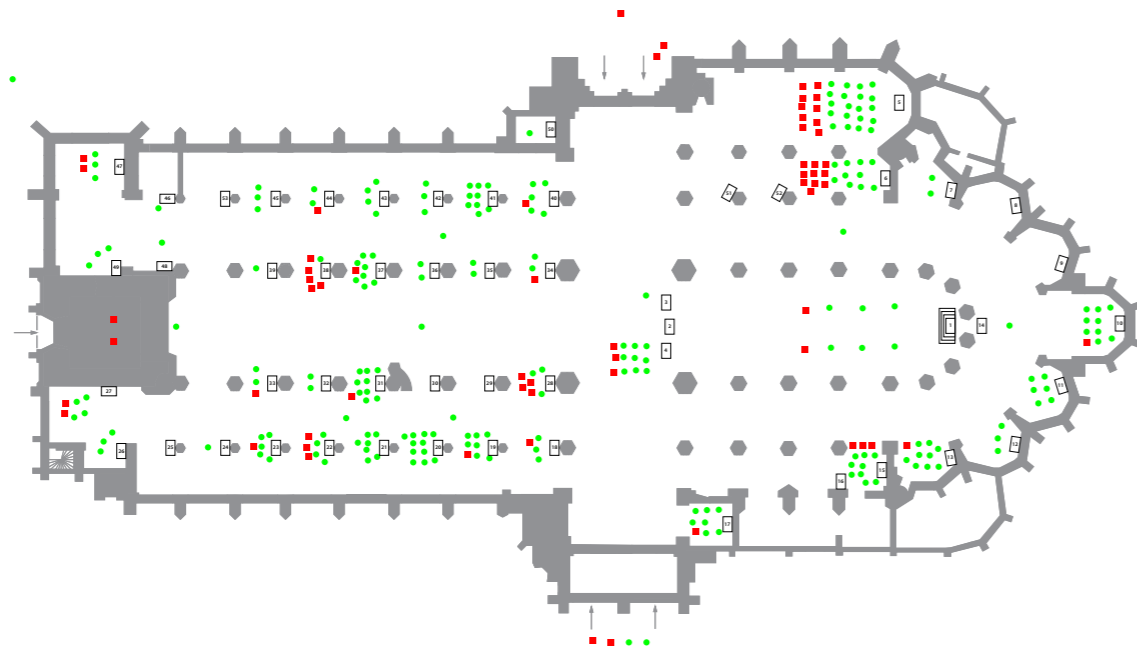
schap Vlaanderen vooral missen en jaargetijden stichtten in de kerk waar ze ook begraven wilden worden.

⁹² Anderen wensten juist uit nederigheid op een bescheiden plaats te worden begraven. Zo liet Margaretha van Mol, wier jaargetijde op 1 augustus in het *Obituarium* wordt vermeld (ASJ *Obituarium*, 226), in 1366 in haar testament expliciet vastleggen dat zij op het kerkhof van de Sint-Jan begraven wilde worden (SAH Archief Geefhuis, 584 [6-6-1366]). In verreweg de meeste testamenten wordt niet expliciet een gewenste begraaflocatie aangeduid. Impliciet betekent dat dat de overledene begraven zou worden in de eigen parochiekerk of op het kerkhof van de eigen parochie. De locatie zal dan afhankelijk zijn geweest van de financiële armlslag die de nabestaanden hadden, waarbij gewoonlijk een zo prominent mogelijke locatie werd nagestreefd. Het feit dat Margaretha van Mol uitdrukkelijk stelt niet binnen de kerk, maar op het kerkhof te willen worden begraven, mag dus als een teken van nederigheid worden opgevat, dat ook door nabestaanden die hier wellicht andere ideeën over hadden, niet kon worden genegeerd. Zie ook: Ariès 1987, 91, 283; Van den Bichelaer, 387; Mol 1986, 38.

⁹³ Ariès 1987, 60.

⁹⁴ Uitzonderingen zijn er natuurlijk altijd. Heer Jan de Haze, pastoor van de kerk van het Groot Begijnhof, wordt in het *Obituarium* vermeld. Hij is evenwel, als tenminste de bepalingen van zijn testament uit 1465 naar de letter zijn uitgevoerd, niet in de Sint-Jan begraven, maar in de kerk van het begijnhof voor het door hem gestichte altaar van Sint-Anthonius en de Vier Geleerden. Hij past overigens wel in het hierboven geschetste patroon, omdat ook in kerk waar hij is begraven een jaargetijde voor hem werd gevierd en het jaargetijde in de Sint-Jan in dit geval tot het ‘plus-pakket’ behoorde. Zie: ASJ *Obituarium*, 19; SAH Archief Groot Begijnhof 319 (23-11-1465); Van den Bichelaer, bijl. 2, 173.48.

Kaart 1. Begraaflocaties uit de jaargetijdenboeken (groen: geestelijke; rood: leek).

verplaatst of verwijderd – worden teruggevonden, zelfs als er geen grafzerk met een naam was.⁹⁵ Want lang niet iedereen die in de kerk is begraven heeft ook een eigen steen met opschrift gehad. Van een aantal van die meer dan 300 jaargetijden is de plaatsaanduiding onvoldoende om een locatie in de kerk aan te wijzen. Maar op basis van aanduidingen als *ante altarem sancti Nicolai* (voor het altaar van Sint-Nicolaas), *iuxta altarem S. Georgii* (naast het altaar van Sint-Joris), *prope altarem S. Laurentii* (nabij het altaar van Sint-Laurens) kan toch nog van ruim 280 jaargetijden de locatie van het graf worden vastgesteld (zie kaart 1).⁹⁶

Het overwicht van de geestelijkheid – drie kwart betreft het graf van een kanunnik of beneficiant – springt direct in het oog. Dat mag echter geen verwondering wekken wanneer men zich herinnert dat de geestelijkheid in de jaargetijdenboeken na 1500 in toenemende mate overheerst. Wat de spreiding betreft zien we dat geestelijken door de hele kerk zijn begraven, van het hoogkoor tot in het schip, van

⁹⁵ Ariès 1987, 87. Ariès stelt dat in testamenten en obituaria vaak duidelijke herkenningspunten worden aangegeven om een graf te identificeren, omdat het graf – niet alleen op het kerkhof, maar ook binnen de muren van de kerk – meestal niet zichtbaar was. Ook in Den Bosch zal lang niet iedereen die in de kerk is begraven een zerk hebben gehad. Zie het voorbeeld van het testament van Aart van Beek uit 1405, p. 50.

⁹⁶ Bij 314 jaargetijden is aangegeven dat er sprake is van een graf, meestal met een nadere specificatie van de locatie. Een aantal van die aanduidingen is onduidelijk – hoe bijvoorbeeld een verwijzing naar een heilige te interpreteren die op verschillende altaren in de kerk werd vereerd? –, maar van 283 van deze jaargetijden kan de – globale – locatie van het graf in de kerk worden bepaald. Een aanduiding als *in transitu venerabilis sacramenti*, (in de doorgang van het H. Sacrament) duidt waarschijnlijk op de noordelijke binnenzijbeuk, de doorgang van het transept naar de kooromgang. Om praktische redenen zijn dit soort vermeldingen toch bij het genoemde altaar of koor geteld en ook op die plaats op de kaart ingetekend. Dat betekent in concreto dat met name een aantal graven dat nu in de buitenzijbeuken van het koor is gelokaliseerd feitelijk in de betreffende binnenzijbeuk zal hebben gelegen. Voor het totaalbeeld maakt dit weinig verschil.
– Van de 314 jaargetijden met een locatieaanduiding dateren er 94 van voor en 162 van na 1500, terwijl van 58 geen datering kan worden gegeven. Bij de invulling van de kaart is uitgegaan van de positionering van de meer dan 50 altaren zoals die rond het midden van de zestiende eeuw bestond.

de straalkapellen tot bij de doopvont. Veel priesters kozen voor een begraafplaats nabij het altaar waar hun kanunniksdij of beneficium aan verbonden was. Het hoogkoor was voorbehouden aan de hoogste geestelijken van de stad: aanvankelijk de kapitteldeken, na 1559 ook de bisschop.

Leken – een kwart van de gelokaliseerde jaargetijden – liggen verspreid door de hele kerk, met uitzondering van hoogkoor en straalkapellen. Dit meest oostelijke deel van de kerk was, op een enkele uitzondering voor hooggeplaatste leken na, het domein van de geestelijkheid.⁹⁷ Opvallend is het grote aantal lekengraven in de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Veel leden, met name gezwoeren broeders, maar ook ‘gewone’ leden, kozen een graf in de kapel van hun Broederschap (altaar 5).⁹⁸ Veel graven van leken vinden we ook in de naastgelegen noordelijke buitenzijbeuk, bij het altaar van het H. Sacrament (6), waar een Sacramentsbroederschap aan was verbonden.⁹⁹ De vijf leken die bij het altaar van de H. Naam Jezus (38) zijn begraven zullen lid zijn geweest van het gelijknamige geestelijk gilde.¹⁰⁰ Ook bij het altaar van de handboogschutters (28) en dat van de kramers (15) liggen betrekkelijk veel leken begraven, waarschijnlijk leden van die corporaties.

We zagen het reeds, uit bekommernis om het eigen zielenheil kocht de middeleeuwer een jaargetijde en een graf op een zo prestigieus mogelijke plaats. Daarbij was globaal sprake van een aflopende schaal van hoogaltaar naar de rest van het kerkgebouw tot het kerkhof erbuiten. Dat klinkt eenvoudig, maar de praktijk was veel minder eenduidig, omdat persoonlijke motieven een beslissende rol hebben gespeeld. Afgezien van hoogkoor en kooromgang, traditioneel verboden terrein voor graven van leken, is in de rest van de kerk geen duidelijke rangorde waar te nemen. Voor zover we weten gold overal in de kerk, met uitzondering van het exclusieve hoogkoor, hetzelfde begraafstarief.¹⁰¹ De keuze van de plaats van het graf was uiteindelijk een persoonlijke.

Persoonlijke devoties zullen zeker een rol hebben gespeeld, maar het meeste gewicht had toch het maatschappelijke netwerk waarvan men deel uitmaakte. Elke mannelijke Bosschenaar behoorde in de middeleeuwen tot een of meer ambachtsgilden.¹⁰² Velen waren actief in een schuttersgilde, sommigen behoorden tot rederijkerskamers. Talrijke mannen en vrouwen waren lid van een of meer geestelijke broederschappen, van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, de Sacramentsbroederschap en vele andere broederschappen in de Sint-Jan en in kerken, kloosters en kapellen binnen en buiten de stad. Een groot aantal van deze corporaties had een altaar in de Sint-Jan. Gestorven leden werden herdacht in de missen die al deze corporaties aan hun altaren hielden.¹⁰³ In de statuten van veel van deze organisaties was expliciet vastgelegd dat elk lid de uitvaartplechtigheid van een gestorven medelid moest bijwonen en het stoffelijk overschot naar zijn graf moest begeleiden.¹⁰⁴ Zo lezen we in het keur van de spelden- en riemmakers uit 1553 dat bij het overlijden van een medebroeder iedere meester van het ambacht gehouden sal wesen te gane ende comen mitten dooden ten bycke ende in der kercke te blyven, soolange die sielmisse van den

⁹⁷ Aangezien in zes van de zeven straalkapellen ambachtsgilden een altaar hadden, konden de leden hiervan niet in de nabijheid van hun gildealtaar worden begraven, zoals dat bij ambachten met hun altaar in het schip wel vaak zal zijn voorgekomen. Zie: Van den Heuvel 1946, 236-248.

⁹⁸ Van Dijk 1973, 144, 246-247, 466.

⁹⁹ Hoekx en Van de Laar, VIII.

¹⁰⁰ Mosmans 1931, 337.

¹⁰¹ Ook in de Sint-Maartenskerk te Ieper kende men twee begraafstarieven, waar het hoge tarief naast het hoogkoor ook voor een aantal kapellen gold. Zie: Bossuyt, hoofdstuk 2.

¹⁰² Schuttelaars 1998, 99-101.

¹⁰³ Bijsterveld 2007, 196.

¹⁰⁴ Van den Heuvel 1946, 259-260; Vos 2007, 191-194. Zie voor soortgelijke bepalingen bij de schuttersgilden: Vos 2007, 122-124.

dooden dueren sall, ende die misse uyt sijnde wederom te gaen ende te volgen den rouwigen luyden van den dooden staetsgewyse, gelijk men binnen deser stad gewoondelycken is te doen.¹⁰⁵ In de stichtingsakte van de Sacramentsbroederschap lezen we (vertaald uit het Latijn): Wanneer een broeder of zuster van de Broederschap zal zijn overleden, dan zullen alle leden van de Broederschap, als er tijd voor is, door de bode tot de uitvaart worden opgeroepen en zij zullen ook komen, tenzij iemand van hen uitstedig of ziek is of op andere wijze wettig is verhinderd.¹⁰⁶ Waarschijnlijk werden de begrafenis- sen van ambachtslieden voor 1629 zelfs door gildebroeders uitgevoerd, met het eigen baarkleed van het gilde op de kist.¹⁰⁷ Dat betekent niet dat elke ambachtsman bij zijn gildealtaar is begraven. Integendeel, de meesten moesten genoeg nemen met een begrafenis op het kerkhof. Maar wanneer een graf in de kerk binnen de mogelijkheden viel, anders gezegd, wanneer men zo'n graf kon betalen, dan zal het feit dat men een leven lang lid van een gilde was geweest, ettelijke malen het gildealtaar had bezocht, aan welk altaar bovendien de namen van de gestorven medebroeders in missen werden herdacht, zeker een belangrijk rol hebben gespeeld bij de keuze van een laatste rustplaats.¹⁰⁸

Overigens hadden een aantal personen met een jaargetijde, zowel geestelijken als leken, een graf buiten de muren van het kerkgebouw (kaart 1). Zo liggen Jan Spierinx en zijn vrouw Elisabeth Marcellis die *Lu extra ecclesiam versus beginagium*, buiten de kerk, richting het begijnhof.¹⁰⁹ Priester Henrick Brants wordt tweemaal vermeld in het *Obituarium*, de plaats van zijn graf wordt de ene keer aangeduid als *super cimiterium iuxta gradum vici ecclesie* (over het kerkhof heen naast de trap van de Kerkstraat), de andere keer als *apud crathem cimiterii* (bij het rooster¹¹⁰ van het kerkhof).¹¹¹

Komen we terug op de vraag of de 5000 personen die in de jaargetijdenboeken worden genoemd, nu in de kerk of op het kerkhof zijn begraven. Een sluitend antwoord is op basis van die registers niet te geven, maar dat zeker de meeste geestelijken en een aanzienlijk aantal leken binnen de muren van de kerk is begraven, lijkt toch wel vast te staan. Het wordt bovendien ondersteund door andere gegevens.

Zo kennen we een overeenkomst tussen het kapittel van Sint-Jan en het stadsbestuur uit 1445 over de beloning die de pastoor van de kerk – een functie die in het bezit van het kapittel was – mocht vragen voor elke dode die in de kerk werd gebracht. Men sprak af dat het kapittel van elk lijk dat in de kerk

werd gevoerd één kaars mocht eisen, behalve wanneer het lichaam op het hoogkoor werd opgebaard. We kunnen hieruit opmaken dat de zielmis voor de overledene in de parochiekerk, de Sint-Jan, werd gehouden. Het zegt evenwel niets over de locatie van het graf. In veel gevallen zal de kist met het de stof- felijke resten na de mis weer uit de kerk zijn gedragen om op het kerkhof ter aarde te worden besteld.¹¹²

Een conflict van een halve eeuw later – we schrijven inmiddels 1495 – biedt meer duidelijkheid over het begraven in de kerk.¹¹³ Ditmaal stonden kapittel en kerkmeesters van de Sint-Jan tegenover elkaar. Eén van de strijdpunten vormde de gewoonte van de kerkmeesters om *vande erfgenaemen der geene die inde kercke begraven worden*, een bijdrage van 5 of 10 peters (een in die tijd gangbare munt) te eisen. Het kapittel beschuldigde de kerkmeesters van simonie, het verkopen van geestelijke goederen, en voerde onder andere het in die tijd veelgehoorde argument aan dat binnen een kerk alleen bisschoppen, pre- laten, beneficianten van die kerk en *der selver kercke zeer getrouwe wesende*, dat wil zeggen leken die zich zeer verdienstelijk hadden gemaakt voor die kerk, mochten worden begraven. Daarnaast stelde het kapittel dat *men die pavimenten met den graften zeer breekt, ende ten cost coemet vande kercke*: de vele graven doorbraken een egale vloer, terwijl de onderhoudskosten wel voor de kerk waren. De kerkmeesters wezen de beschul- diging van simonie van de hand en maakten ook met de andere klachten korte metten. Het bedrag dat ze van de nabestaanden vroegen, was naar hun zeggen geen betaling voor grafrecht – de som werd altijd pas geïnd nadat de dode was begraven –, maar een bijdrage in de kosten van het onderhoud van de kerk, in het bijzonder van de vloer, die inderdaad door het vele begraven regelmatig moest worden gerepareerd en geëgaliseerd. Het was al sinds mensenheugenis gebruikelijk en algemeen geaccepteerd – aldus de kerkmeesters – dat iedereen die in de kerk begraven wilde worden de genoemde 5 of 10 peters betaalde, zoals ook bleek *inden aulden buecken der kerckmeesteren*. Hoe dit conflict precies is afgelopen weten we niet, en dat doet er hier ook niet zoveel toe. Voor ons is belangrijk dat zonneklaar is dat er al sinds mensenheugenis zeer velen, waaronder ook veel leken, binnen de muren van de Sint-Jan zijn begraven.

Deze conclusie kan verder worden onderbouwd door gegevens uit middeleeuwse testamenten. De middeleeuwer bekommerde zich zeer om zijn eigen zielenheil en dat van zijn naasten. Vrijwel iedereen – uitgezonderd heiligen en grote zondaars – ging na overlijden eerst enige tijd, al naargelang de ernst der begane zonden, naar het vagevuur, zo was de algemene opvatting. Het kwellende verblijf aldaar kon worden bekort door bij leven en welzijn goede werken te doen. De bekommernis voor het zielen- heil werd echter meestal pas acuut bij het naderen van het levenseinde. Het testament was dan ook het middel bij uitstek om het lot van de ziel na de dood gunstig te beïnvloeden en het verblijf in het vage- vuur te bekorten. Daarnaast was een testament ook in die tijd al bedoeld om de nalatenschap naar eigen wensen te verdelen over familie en vrienden.¹¹⁴

De aanschaf van een jaargetijde was, zoals gezegd, de meest voorkomende manier om de positie in het hiernamaals te verbeteren. Voor wie dat niet kon betalen, waren er goedkopere middelen, zoals een eenmalige gift aan de armen. Regelmatig vond er dan ook direct na de begrafenis een uitdeling plaats van voedsel of geld aan de armen die de begrafenis hadden bijgewoond. Ook kon men zijn naam op de zogenaamde *rotulus defunctorum*, de dodenrol van parochiekerk of klooster, laten bijschrijven. Elke zondag werd die rol vanaf de preekstoel voorgelezen en werden de genoemde personen aanbevolen in de gebeden van de aanwezige gelovigen. Prijziger dan deze wegen naar het zielenheil was zoals gezegd een eigen jaargetijde. Degenen die meenden dat één jaargetijde niet voldoende was, zochten het in de kwan- titeit en stichtten meer jaargetijden in andere kerken, terwijl anderen kozen voor een meer kwalitatieve oplossing en grotere stichtingen instelden, zoals wekelijkse missen, een enkeling stichtte zelfs een prebende.¹¹⁵

¹¹² SAH OSA 43 133r-134r (8-11-1445); Van Dijck 1973, 107; Van Lith-Droogleever Fortuijn e.a., 158-159.

¹¹³ ASJ 1353 (1495); Glebbeek, 76-77; Van Sasse van Ysselt 1915, 393.

¹¹⁴ Van den Bichelaer, 358-414; Kappelhof 2001, 426; Mol 1986, 36-48.

¹¹⁵ Van den Bichelaer, 387-388; Dumolyn en Moermans, 346-347; Kappelhof 2001, 426; Mol 1986, 44.

¹⁰⁵ Van den Heuvel, 600.

¹⁰⁶ Hoekx en Van de Laar, 49.

¹⁰⁷ Zie over de verregeande betrokkenheid van ambachtsgilden bij de begrafenis van hun leden zowel in de middeleeuwen en als daarna in Gouda: Goudriaan 29-30. Merkwaardig genoeg hebben we – althans voor Den Bosch – over dit soort gildebegravenissen nauwe- lijks concrete gegevens. In de achttiende eeuw hebben verschillende Bossche ambachts- gilden zogenaamde ‘bussen’, speciale kassen voor ondersteuning van leden. Vanaf 1773 kregen de erven van overleden gildebroeders een begrafenisuitkering uit de bus van het schippersgilde. Het leerlooiers- en schoenmakersambacht richtte in 1767 een begrafenis- bus op (Prak, 68, 70).

¹⁰⁸ Hoewel er in 's-Hertogenbosch tot nu toe geen bewijzen voor zijn gevonden, kan men zich afvragen of de ambachtsgilden niet net als in bijvoorbeeld Dordrecht, Gouda en Utrecht gemeenschappelijke graven bezaten in de parochiekerk of op de kerkhoven. Zie: Van Bueren 1999, 52-53, 57; Vos 2007, 192-193.

¹⁰⁹ ASJ Obituarium 286.

¹¹⁰ Kok 2005, 72-73; Portegies 1999, 42; Rooijackers, 223-224. Het kerkhof was omheind. Om honden en varkens de toegang te verhinderen werd in de doorgangen van de muur een gat gegraven met daaroverheen een ijzeren rooster. De spijlen stonden zover uit elkaar dat mensen er zonder moeite overheen konden, maar dieren niet, evenmin – zo gaat het volksgeloof – als de duivel.

¹¹¹ ASJ Obituarium 235, 437; Hezenmans 1886, 136.

Een ander element in testamenten verdient nu onze aandacht, namelijk bepalingen over uitvaart en begrafenissen. Was er niets bijzonders vastgelegd – niet in een testament, en ook niet op andere wijze¹¹⁶ – dan werd de gelovige in zijn eigen parochie begraven, op het kerkhof of in de parochiekerk. De meeste testateurs van wie tot rond 1600 in de Bossche archieven een testament bewaard is gebleven, waren leken uit de stad.¹¹⁷ Wanneer zij niets vastlegden over hun begraafplaats, mag worden aangenomen dat zij buiten of binnen de Sint-Jan, in hun eigen parochie, werden begraven.¹¹⁸

Enkele tientallen van de honderden testamenten tot circa 1600 die bewaard zijn gebleven, bevatten bepalingen over de gewenste begraaflocatie.¹¹⁹ Het Groot Begijnhof en het Groot Gasthuis worden zo'n twintig keer genoemd, met name door eigen bewoners. Zo lieten de begijntjes Geertrui van Keulen en Geertrui van Doesburg in hun gezamenlijk testament vastleggen dat zij in de begijnhofkerk begraven wilden worden voor het H. Kruisaltaar.¹²⁰ Niet ieder begijntje eindigde overigens in de eigen kerk. Zo koos Aleyt van Aerle in 1544 voor het predikherenklooster, omdat haar ouders daar reeds rustten.¹²¹

Daarnaast noemen testerende Bosschenaren vooral de Sint-Janskerk, het predikherenklooster, het minderbroederklooster en het Sint-Janskerkhof. Zo gaf Robert van Blitterswijk, rector van de kapel te Maelstrem bij Orthen, te kennen voor het Barbara-altaar in de Sint-Jan begraven te willen worden.¹²² Elisabeth die Leeuwe koos voor een begrafenissen op het Sint-Janskerkhof bij haar overleden zuster Catharina, onder den blauwen zerk bij het Kruis.¹²³

Wat kunnen deze testamenten ons leren over het begraven in en rond de Sint-Jan in de middeleeuwen? In ieder geval leveren ze een bevestigend antwoord op de vraag of leken al voor het midden van de vijftiende eeuw in de kerk werden begraven. Ter illustratie geven we enkele voorbeelden. In 1447 laat Peter Jacobs Steenwech vastleggen dat hij begraven wil worden in de Sint-Janskerk, voor het beeld van de H. Geest bij de toren, en wel in of bij het graf van zijn voorouders, waar zijn overleden echtgenote Christina reeds rustte.¹²⁴ Ook jonkvrouw Lana Pieters van Erp zoekt in haar testament uit 1401 de geborgenheid van de familie: zij wil in het graf van haar moeder in de Sint-Jan worden bijge-

zet.¹²⁵ Bertold van Dijk legateert in 1367 in zijn laatste wil een erfcijs aan de rector van het altaar van Bartholomeus, Judocus en Catharina in de Sint-Jan, bij welk altaar zijn voorouders begraven zijn. Dat hij hier ook zelf begraven wilde worden staat niet met zoveel woorden vermeld, maar ligt wel voor de hand.¹²⁶

Als laatste voorbeeld noem ik ridder Willem van den Bosch. In 1332 maakte deze zeer gegoede edelman, die pandheer van Erp was, zijn testament. Van speciale bepalingen ten aanzien van plaats en uitvoering van zijn begrafenissen is hierin geen sprake. Drie jaar later, toen hij een nieuw testament opstelde, was dat anders. Ditmaal ging hij uitvoerig in op wat er na zijn dood met zijn stoffelijke resten moest gebeuren. Hij en zijn vrouw zouden bij zijn ouders in de Sint-Jan worden bijgezet. In ruil voor een legaat van 150 pond zou dat graf worden voorzien van een stenen grafmonument in de vorm van een sarcofaag: geen gelijkvloerse grafzerk dus, maar een verheven tombe. Een aantal priesters en religieuzen zou elke maandag dit graf bezoeken en het onder het uitspreken van gebeden met wijwater bespreken. Toen de dood hem met rasse schreden naderde, veranderde Willem op 21 september 1344 zijn testament voor de laatste maal. Hij had inmiddels het plan opgevat om in Den Bosch een clarissenklooster te stichten. Dat had ook consequenties voor zijn laatste rustplaats. In zijn laatste testament wordt de uitdrukkelijke wens uitgesproken om voor het hoogaltaar van de kerk van het door hem gestichte klooster te worden begraven. Die kerk was echter nog niet gebouwd. Mocht dit bouwwerk bij zijn overlijden nog niet gereed zijn, dan had hij een noodoplossing bedacht: zijn lichaam zou tijdelijk in het graf van zijn vader in de Sint-Jan worden bijgezet, zijn hart moest afzonderlijk worden bewaard. Na inzegening van de kloosterkerk zouden in ieder geval het hart en als het enigszins mogelijk was ook het lichaam alsnog voor het nieuwe hoogkoor van de clarissen worden begraven. Vier dagen later overleed Willem van den Bosch. De bouw van het nieuwe klooster duurde nog enkele jaren, maar in 1349 deden de eerste zusters er hun intrede. Of de stoffelijke resten van de ridder inderdaad uiteindelijk in de kloosterkerk zijn bijgezet, weten we niet.¹²⁷

Dat Willem van den Bosch een stenen grafmonument, zelfs een sarcofaag in de kerk wilde laten oprichten was ongetwijfeld vrij uitzonderlijk, maar blijkbaar wel acceptabel. En waarom ook niet? Het feit dat de Sint-Jan tegenwoordig geen enkele zerk of epitaaf – laat staan een vrijstaand grafmonument – van voor het begin van de vijftiende eeuw meer telt betekent niet dat ze er nooit zijn geweest. Dergelijke grootschalige monumenten zijn in plaatsen niet zo heel ver van Den Bosch wel bewaard gebleven, om van de vele voorbeelden in met name het zuiden van de Nederlanden maar te zwijgen. Men denke bijvoorbeeld aan het graftombe van Arnold van der Sluys († 1296) in de nabijgelegen abdij van Berne (tegenwoordig in Museum Het Catharijneconvent te Utrecht) of aan de grafmonumenten die de Polanens eind veertiende eeuw in de Grote Kerk van Breda lieten oprichten.

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat zeker al vanaf het begin van de veertiende eeuw naast personen uit de geestelijke stand ook leken binnen de muren van de Sint-Jan werden begraven. Lang niet allemaal hebben ze een eigen zerk gehad, velen zullen anoniem zijn begraven. Dit kan bijvoorbeeld worden opgemaakt uit het testament van Aart van Beek uit 1405. Hij koos hierin als begraafplaats het graf van zijn moeder in de Sint-Jan. Loenis van Erp – zo voegde hij eraan toe – zou de juiste plaats aanwijzen.¹²⁸ Blijkbaar werd de plaats waar Aarts moeder was begraven niet met een tastbare herinnering in de vorm van een zerk met inscriptie gemarkeerd, en vertrouwde men op het

¹¹⁶ Ik denk in eerste instantie aan mondelinge afspraken. Van den Bichelaer, 386, wijst op de rol die de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap speelde bij de begrafenissen van haar gezworen broeders.

¹¹⁷ Van den Bichelaer, 370-373; Kappelhof 2001, 425-426.

¹¹⁸ Het archief van het Groot Begijnhof bevat ook een aantal testamenten, met name van begijnen en geestelijken die verbonden waren aan de begijnhofkerk. Daarin duidt zwijgen over een begraafplaats natuurlijk op een laatste rustplaats op het kerkhof of in de kerk van het begijnhof. De kapelaan van het Groot Gasthuis tekende in zijn protocol tussen 1573 en 1584 een aantal testamenten op van inwoners van die instelling, met name zieken (Kappelhof 1990). Als er geen speciale bepalingen in stonden, mag men voor deze groep een begrafenissen in de kerk of op het kerkhof van het Gasthuis veronderstellen.

¹¹⁹ We hebben geen systematisch onderzoek gedaan naar alle bewaard gebleven testamenten, maar slechts de beschikbare bronnenpublicaties doorgenomen: Van Bavel 1972; Kappelhof 1990; H. van Rooy publiceerde in *Taxandria* 31 (1924) tot en met 43 (1936) 33 testamenten uit de archieven van de Godshuizen (o.a. Van Rooy 1924, 1927 en 1929); inventarissen en regesten van het Groot Begijnhof, het Geefhuis; diverse digitale indexen bij het Stadsarchief.

¹²⁰ SAH Archief Groot Begijnhof, 414 (24-7-1506).

¹²¹ SAH Archief Groot Begijnhof, 502 (6-8-1544).

¹²² Van Bavel, nr. 86 (17-3-1525).

¹²³ Van Rooy 1929, 136.

¹²⁴ SAH Archief Groot Begijnhof, 238 (29-3-1447); Van den Bichelaer, bijl. 2, 173.3.

¹²⁵ SAH Archief Tafel van de Heilige Geest, 1292 (28-4-1401); Van den Bichelaer, bijl. 2, 238.2; Mosmans 1931, 342.

¹²⁶ SAH Archief Tafel van de Heilige Geest, 624 (9-8-1367); Van den Bichelaer, bijl. 2, 237.33.

¹²⁷ Van den Bichelaer, bijlage 2, 277.3; 277.4; 277.7; De Costa, 13-19; Van der Velden 1986a, 187-188.

¹²⁸ SAH Archief Tafel van de Heilige Geest 1387 (11-9-1405).

geheugen van de levenden en op mondelinge overlevering om de locatie later terug te vinden. Dit verschijnsel bleef overigens bestaan zolang er in de kerk werd begraven. De grafadministratie van de achttiende eeuw kent de zogenaamde *kerkgraven*: in tegenstelling tot graven in particulier bezit, waren deze eigendom van de kerkfabriek, die daar losse begravingen in deed. Wie in zo'n kerkgraf werd begraven had niet de mogelijkheid om een eigen zerk met opschrift te plaatsen.

Tastbare overblijfsels van het begraven in de Sint-Jan tot aan het laatste kwart van de vijftiende eeuw ontbreken vrijwel geheel. De enige oudere zerk (481) dateert uit de eerste dertig jaar van de vijftiende eeuw. Uit Handschrift 1709 weten we dat er begin achttiende eeuw nog enkele andere vijftiende-eeuwse zerken in de kerk lagen, die nadien zijn verdwenen.¹²⁹ Daarnaast moet worden gewezen op een tweetal bewaard gebleven memorieschilderingen. Op de noordwand van de middelste straalkapel bevindt zich een schildering van drie apostelen met eronder de wapens van de families Dicbier en Van Vladeracken, met daarboven op banderollen teksten ter herinnering aan een drietal vrouwen uit het geslacht Dicbier, gestorven in 1423, 1426 en 1431. Op de zuidwestelijke pijler van de meest westelijke pijler van de meest westelijke travee van de buitenste zuidelijke koorbeuk, nog in het oude Nicolaaskoor, is een kruisiging geschilderd, in het onderschrift waarvan Catharina Jordens van Driel, huisvrouw van Willem Jacobs van de Wiel, wordt gememoreerd, die in 1444 was overleden.¹³⁰

De vele zerken vanaf het einde van de vijftiende eeuw – meer dan 250 zerken dateren uit de periode van circa 1480 tot 1629 – getuigen van het feit dat de Sint-Jan de belangrijkste begraafplaats was van de bovenlaag van de Bossche samenleving. Het aantal zerken zegt echter nog niet zoveel over het totaal aantal in de kerk begraven personen. Enkele (klad)rekeningen van de kerkmeesters uit de zestiende eeuw werpen meer licht op de begraafpraktijk. Zo vinden we in een rekening uit 1516¹³¹ de volgende posten:

item van Yefken Hals sepul. vii st

item vanden alden deken sepult. vii st

item noch van Willem Gysselen sepultuer vii st

De kerkfabriek ontving 7 stuivers per begrafenis voor het begraafrecht.

Niet alleen voor begraven, maar ook voor het plaatsen van een zerk was men de kerkmeesters een bedrag verschuldigd: *item noch ontfangen van meester Lauweryns inden Bere van enen steen te verleggen op synen moeder graft* 10 st.

Enkele decennia later, op 14 april 1570,¹³² vinden we de volgende aantekening: *Item ontfanghen duer handen Lucas den graftmaker ende dat van wegghen Margriet naeghelaten weduwe wylen Frans Pelgherom ende dat vanden oepeninghe vander sepultuer vij st; ende van haerder begraeffenis in Sint Jans kerck by haren man voor dat heylighe sacrament by haren man de som van iiiii 1/2 G. Frans Pelgrom (1491/2–1559/60), in 1536 eenmaal schepen van Den Bosch, was blijkens bovenstaande post begraven voor het Sacramentsaltaar (altaar 6).¹³³ Zijn vrouw Margaretha Kemp werd na haar dood eveneens onder deze – inmiddels reeds lang verdwenen en ook in de handschriften onbekende – zerk begraven. Voor het openen van het graf rekende grafmaker Lucas Jansz een bedrag van 7 stuivers, het grafrecht leverde de kerkfabriek inmiddels 41/2 gulden op.*

¹²⁹ Zie voor het handschrift de bijdrage van Melssen, p. 127–129. Zie ‘Lijst van niet meer aanwezige zerken’, 573, 628, 634, 645, 658, 662.

¹³⁰ Le Blanc, 62–67; Mosmans 1931, 321, 388–389; Peeters, 308–311. Beide schilderingen zijn eind negentiende eeuw zeer drastisch gerestaureerd; bij de mate van authenticiteit van de tegenwoordige afbeelding kunnen dan ook vraagtekens worden gezet.

¹³¹ ASJ 1410.

¹³² ASJ 1369.

¹³³ Schuttelaars 1998, nr. 147.

Enkele jaren later¹³⁴ lezen we de volgende post: *Solvit michi Jan Pynappel van wegen Henricxken Colen pro sepultura* 4,5 G. Lakenkoper Jan Pijnappel (1514/7–1598/9), die gehuwd was met Cornelia Colen (1518–1558/9),¹³⁵ betaalde voor zijn ongehuwd overleden schoonzus Henrica Colen het begraafrecht van 41/2 gulden.

Grafmaker Anthonis Hermans van Dinther werd in 1598 door de kerkfabriek betaald *vande sepultueren van biscoop Clemens Crabeels ende h. ende m. Cornelis Eymberts toe te maecken*, en bovendien van *sessendarttich andere gemeyn sepultueren in St. Jans kerck toe te maken van elcken sepultueren drie st.*¹³⁶ Die betaling kwam, gezien de sterfdatums van bisschop Clemens Crabeels (1534–1592) en van kanunnik Cornelis Emberts (ca. 1522–1594; zerk 93), rijkelijk laat. Dat hij nog 36 andere graven voor de kerkfabriek heeft dichtgemaakt, is op zich een interessant gegeven, maar doordat we niet weten over welke periode deze activiteiten zich uitstrekten, kan er voor het aantal begravingen in de Sint-Jan weinig uit worden afgeleid.

Vijftien jaar later betaalden de kerkmeesters dezelfde Anthonis Hermans *vande twee sarcken die vercocht syn, op te nemen en toe te maecken met plavuysen.*¹³⁷ De kerkfabriek had twee, waarschijnlijk aan haar vervallen zerken verkocht. Deze werden door de grafmaker uit de vloer gelicht, waarna ze door de nieuwe eigenaars zullen zijn meegenomen naar een andere plaats in de kerk of wellicht naar elders. De opengevallen plek in de vloer werd met plavuizen opgevuld.

Uit al deze gegevens krijgt men enigszins een indruk van de praktijk rond het begraven in de Sint-Jan in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Concrete getallen levert dit alles echter niet op. In dat opzicht moeten we het voorlopig doen met de constatering dat van de 5000 individuen die in de jaargetijdenboeken worden genoemd, een aanzienlijk deel zijn laatste rustplaats in de kerk zal hebben gevonden; en dat op de tegenwoordig nog in de kerk aanwezige zerken bijna 550 personen worden vermeld die voor 1629 zijn gestorven. Voor harde cijfers over aantallen begrafenissen in de Sint-Jan moeten we onze blik richten op de periode na 1629.

2.2. Begraven in de Sint-Jan na 1629

Dankzij een vrijwel ononderbroken reeks kerkmeestersrekeningen kunnen we voor de periode van 1629 tot en met 1811 de ontwikkeling van het aantal begravingen in de Sint-Jan op de voet volgen. In die rekeningen wordt namelijk de opbrengst aan begraafrechten van elke begrafenis in de kerk en op het kerkhof van de Sint-Jan meer of minder nauwkeurig door de kerkmeesters verantwoord.

Wat waren deze kerkmeesters nu precies voor functionarissen? Hoewel formeel pas in 1413 de parochiekerk van 's-Hertogenbosch geworden, kan toch worden gesteld dat de Sint-Jan als een parochiële kerk was ontstaan. Het beheer van de kerk was van oudsher in handen van de kerkfabriek, het college van kerkmeesters. Aanvankelijk wellicht benoemd door de hertog, werden deze functionarissen al snel door het stadsbestuur gekozen. Tot de taken van de kerkmeesters behoorden het beheer en onderhoud van het kerkgebouw en de materiële verzorging van de kerkdiensten. Deze taken werden allereerst gefinancierd uit de opbrengsten van het kerkelijk goederenbezit (onroerend goed, cijzen, renten, pachten, tienden). Ook droeg elke nieuwe poorter van de stad en elke nieuwe leerling en meester van een ambachtsgilde een vast bedrag af aan de kerk. Daarnaast was het een ongeschreven regel dat wie in 's-Hertogenbosch een testament maakte een bedrag aan de Sint-Jan legateerde. Ook moest elke nieuwe kanunnik de opbrengst van het tweede jaar dat hij zijn prebende genoot, het zogenaamde *annus fabricae*, aan de kerkfabriek afdragen. Bovendien – en dat is voor ons hier het belangrijkste – waren de kerkmeesters verantwoordelijk voor het begraven in de kerk en op het kerkhof en inden zij de daaraan verbonden begraafrechten.¹³⁸

¹³⁴ ASJ 1276.

¹³⁵ Adriaenssen 1989–1995, 1993, 18; Schuttelaars 1998, nr. 153.

¹³⁶ ASJ 1310.

¹³⁷ ASJ 2277.

¹³⁸ Glebbeek, 15–16, 45–82; Jacobs 1986, 153–154; Van de Laar 1986, 55–57; Post 1954, 426–431.

De positie van de kerkmeesters was niet altijd onomstreden, maar andere machtscentra in de kerk – sinds 1366 het kapittel, vanaf 1559 kwam daar de bisschop bij, na 1629 maakten beide instanties noodgedwongen plaats voor de Nederduits-Gereformeerde Gemeente – hebben nooit zeggenschap gekregen over het materieel beheer van het kerkgebouw en evenmin over het begraven in en rond de kerk. Als bezitter van het patronaatsrecht kon het kapittel wel vergoeding eisen voor de zielmissen die in de kerk werden gehouden. Een conflict hierover met het stadsbestuur in 1445 – we zagen het in de vorige paragraaf – resulteerde erin dat het kapittel voor elk lijk dat in de kerk werd gebracht één kaars kreeg. Op inkomsten uit de begraafrechten heeft het daarentegen nooit met succes aanspraak kunnen maken,¹³⁹ al lijkt, zoals we zagen, het kapittel dat in 1495 wel te hebben geprobeerd. Sterker nog, de kerkfabriek gebruikte haar bevoegdheden op dit gebied soms als drukmiddel in de vaak gespannen relatie met het kapittel: de toedracht is onbekend, maar in 1454 durfde de grafmaker ondanks aandringen van het kapittel geen graf te maken voor de overleden vice-plebaan van de kerk omdat hem dat was verboden door de kerkmeesters.¹⁴⁰

De achtereenvolgende Bossche bisschoppen trachtten eind zestiende en begin zeventiende eeuw, geruggesteund door bepalingen van het Concilie van Trente, (mede)zeggenschap te krijgen in het bestuur van gasthuizen en andere *pia loca*, letterlijk vrome plaatsen, door het recht op te eisen om de rekeningen van dit soort instellingen af te horen, dat wil zeggen te controleren en goed of af te keuren. Dit leidde tot fel verzet van het Bossche stadsbestuur. Onduidelijk blijft of van bisschoppelijke zijde ook de kerkfabriek onder die *pia loca* werd geschaard; het stadsbestuur spreekt in haar verdediging in ieder geval wel expliciet over de administratie der kerken. Hoe het ook zij, het conflict werd tenslotte in 1612 voor de Grote Raad van Mechelen beslecht ten gunste van de wereldlijke overheid. De Bossche bisschop heeft nooit zeggenschap over de kerkfabriek van zijn kathedrale kerk gekregen.¹⁴¹

Na de machtswisseling in 1629 werd de greep van de stedelijke overheid op de Sint-Janskerk nog versterkt. Voorheen beperkte de bemoeienis van het stadsbestuur zich tot de benoeming van de kerkmeesters en de afhoring van hun rekeningen. Vanaf 1629 kwamen de vier voormalige parochiekerken in de stad, die voorheen elk een eigen college van kerkmeesters kenden, formeel in handen van de stadsregering, die het beheer ervan aan één college van kerkmeesters opdroeg.¹⁴² Deze kerkmeesters waren natuurlijk van gereformeerden huize, maar de formele scheiding tussen gebruiker en beheerder van de gebouwen bleef bestaan, hun rol veranderde nauwelijks. Voor zover bekend heeft de gereformeerde kerkenraad ook geen pogingen in het werk gesteld om de regie over het kerkgebouw naar zich toe te trekken.¹⁴³

Aanvankelijk fungeerde een van de vier kerkmeesters tevens als rentmeester van de kerkfabriek, al snel werd echter een permanente rentmeester of *rendant* aangesteld, die het geld inde en in de vorm van een rekening verantwoording aan kerkmeesters en stadsbestuur moest afleggen.¹⁴⁴ De eerste die deze functie vervulde, Willem van Hout († 1670), heeft zijn laatste rustplaats in de Sint-Jan gevonden (zerk 64). Hoe ziet zo'n rekening van de kerkfabriek er nu uit? Laten we een willekeurige rekening opslaan, bijvoorbeeld die van 1675-1677.¹⁴⁵ Allereerst worden ontvangsten opgesomd: het gaat hier

¹³⁹ Het kapittel van Sint-Goedele in Brussel bezat wel de begrafenisrechten in haar kerk: Bousset, 354.

¹⁴⁰ Glebbeek, 39; Schutjes IV, 241.

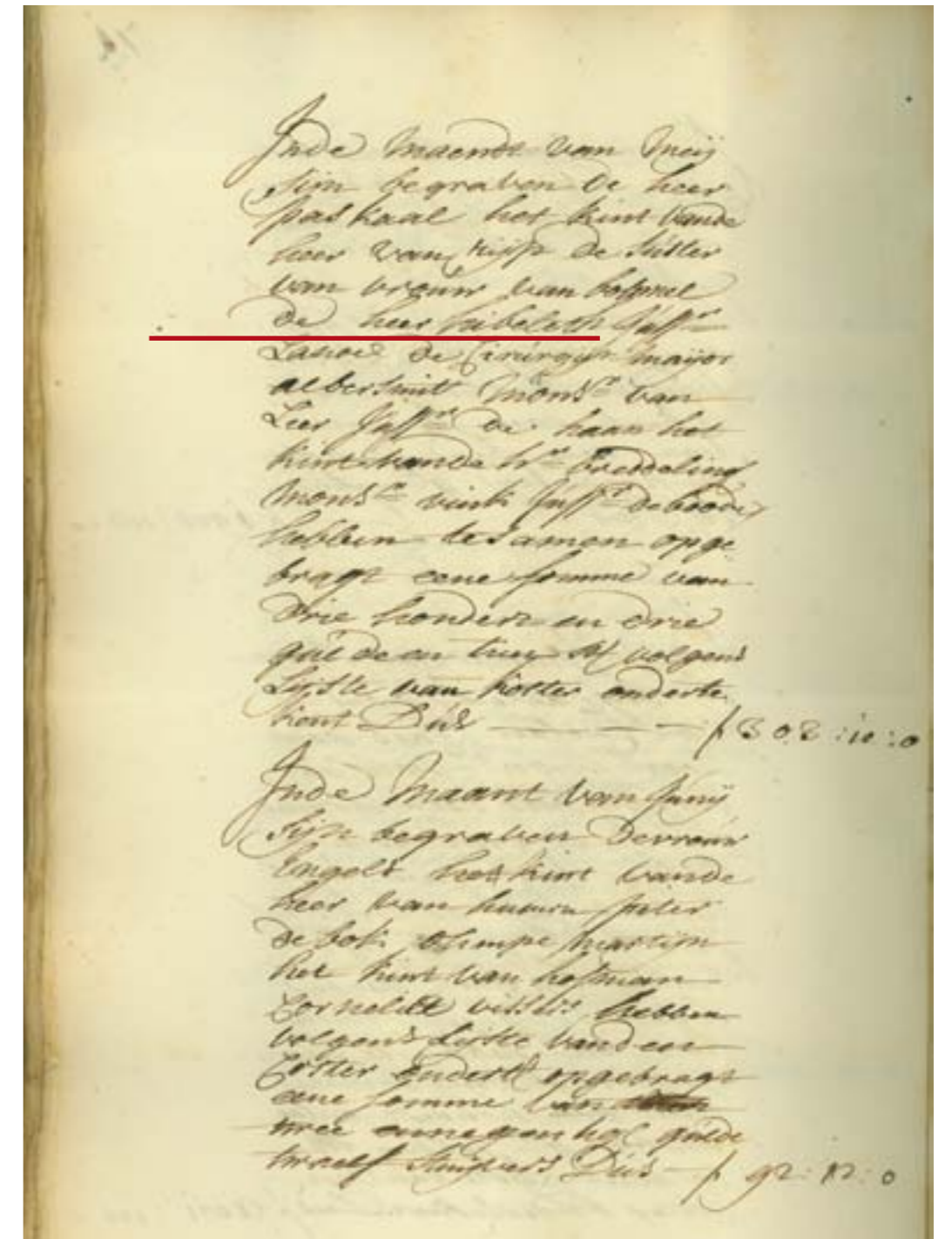
¹⁴¹ Coopmans, 154-164; Glebbeek, 18-19.

¹⁴² Van de Laar 1986, 57-60, 62; Meindersma, 134-136.

¹⁴³ Evenmin als elders in de Republiek, zie Van Deursen 1976.

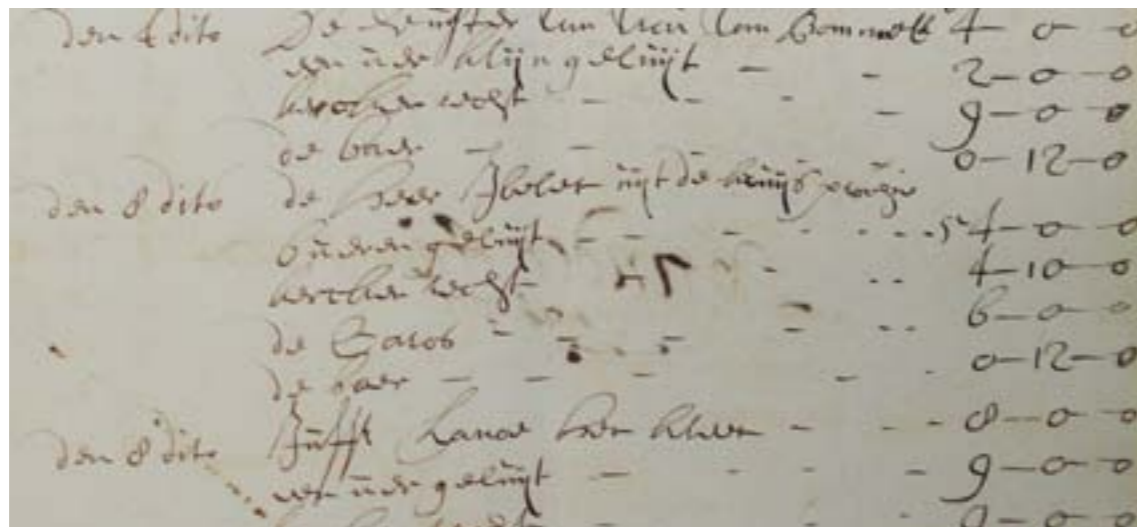
¹⁴⁴ Portegies 1999, 15-16. Zie de instructie voor rentmeester Van Teffelen: BHIC Archief Martini 217, 434v-439v (22-10-1686).

¹⁴⁵ SAH OSA 6005.

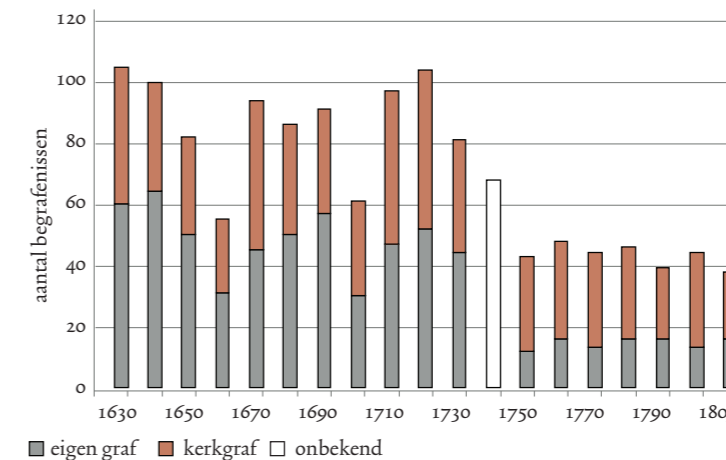

om inkomsten uit de verhuur en verpachting van huizen, hoeven en landerijen, uit pachten, cijzen, tienden, giften, verhuur van zitplaatsen in de kerk en verkoop van steen.¹⁴⁶ Voor ons zijn de inkomstenposten uit begrafenis, zowel binnen de kerk als op het kerkhof, en de verkoop van graven van belang. Aan de uitgavenkant zien we allereerst betalingen van cijzen en pachten en van rente op leningen. Dan volgen de kosten voor onderhoud van kerk en kerkgoederen. Timmerman Gerrith Coenen kreeg meer dan 1000 gulden voor nieuw werck aenden orgel, thoore, ende aent dack van St. Jans kercke, oick gooten gehangen

¹⁴⁶ In deze rekening gaat het bij de verkoop van steen onder andere om twee zerken (SAH OSA 6005 162r): den 12e april 1677 ontfangen van mevrouw Alicooq voor eenen onbekenden papen serck leggende op het gracht ofte kelder van haer vader zal. d'hr. capt. Abraham de somma van 24 gulden. en: den 27en april 1677 ontfangen van Isebrant Hermense voor een onbekent serckje van ses voet langh en breet drye ende eenen halven voet leggende neffens t'gracht van d'heer Breugel de somma van 15 gulden.

Figuur 1. Aantal begrafenissen in de Sint-Jan, uitgesplitst naar kerkgraf of eigen graf (1630-1809).

om t'water vande kerck te doen loopen.¹⁴⁷ Leidekker Gossen Bosch werkte met zijn knechten aan de dakbedekking. Diverse leveranciers zorgden voor lood, kalk, leien, nagels, ijzerwerk, glas, enz. Er wordt betaald voor het luiden van klokken, het handhaven van de orde in de kerk, het bedienen van de kamer van de kerkenraad, het schoonmaken van de kerk, van de ouderlingenkamer, het loon van de organist en de orgelblazer, enz.. enz. Vervolgens wordt de levering van wijn en brood voor het H. Avondmaal verantwoord. De rekening wordt afgesloten met de post allerhande zaken: *t'smeeren der clocken*; de levering van zwart laken om baarkleden van te maken; turf om de vertrekken van ouderlingen en diakens te verwarmen; Hendrick van Hattum *clatschilder* wordt betaald voor het schilderen van de poorten vande portaelen van St. Janskercke; twee pennenmessen *500 voor d'ouderlinge als opt comptoir*. De uitgaven bedroegen voor de rekeningjaren 1675/6 en 1676/7 zo'n 13.000 gulden, waar slechts iets meer dan 9000 gulden aan inkomsten tegenover stonden. Maar liefst 47% van de inkomsten kwam voor rekening van het hoofdstuk 'begraven in de Sint-Jan', 8% uit begraven op het Sint-Janskerkhof.

Wat ons hier interesseert is de inning en administratie van de begraafrechten. Minstens vanaf 1631 was het de plicht van de koster van de verschillende kerken om wekelijks, later maandelijks, aan de kerkmeesters een lijst over te brengen met de namen van degenen die in hun parochie waren begraven en van de daarbij geïnde gelden.¹⁴⁸ De rekeningen van de kerkmeesters aangevuld met deze maandelijkse lijsten van de koster vormen een prachtige bron voor een nader onderzoek naar het begraven in de Sint-Jan.¹⁴⁹

Hoe ziet zo'n inschrijving van de inkomsten uit een begrafenis er nu uit? Laten we als voorbeeld de Waalse predikant Abraham Hibelet nemen (zerk 444). Hij overleed op 2 mei 1720 en we vinden zijn naam dan ook terug in de kerkmeestersrekening van 1720 (afb. 12) en in de maandelijkse begraaflijst van mei van dat jaar (afb. 13).¹⁵⁰ De rekening geeft voor de maand mei een verzamelpost met weliswaar de namen van de begravenen, waaronder de heer Hibelet, maar geen specificaties per individu. Dat wordt in de maandelijkse begraaflijst gelukkig wel gedaan. We lezen hier dat de heer Ibelet, afkomstig uit de *kruysprochie*, op 8 mei 1720 in de Grote Kerk is begraven. In totaal werden 65 gulden en 2 stuivers in rekening gebracht. We vinden alle elementen terug die in paragraaf 1 de revue passeerden. Allereerst werd zes uur lang met vier klokken geluid, het zogenaamde groot geluid. De volgende post is het kerkenrecht, het oorspronkelijke begraafrecht dat betaald moest worden aan de beheerder om binnen de kerk te mogen worden begraven. Voor Hibelet wordt 41/2 gulden in rekening gebracht, hetzelfde bedrag dat we in de zestiende eeuw tegenkwamen. In 1720 was dit het tarief voor begraven in een particulier graf. Het graf was dus eigendom van Abraham Hibelet en ten tijde van zijn begrafenis niet leeg: al in 1705 had zijn schoonzoon, de Schotse militair James Ferguson, hier zijn laatste rustplaats gevonden. Hibelet is met de rouwkoets (hier *arros* genoemd) begraven, voor welk recht de kerkmeesters eveneens een vergoeding ontvingen. Ten slotte werd het standaardbedrag van 12 stuivers betaald voor het gebruik van de baar.

Gezien de grote omvang van de bron was een integrale analyse binnen het kader van dit onderzoek onmogelijk. Daarom is vanaf 1629/30 elke tien jaar een peiljaar gekozen.¹⁵¹ Voor de in totaal 19

weeshuis had het alleenrecht op de productie van doodskisten in de stad en hield een nauwkeurige administratie bij van onder andere leeftijd, woonplaats en doodsoorzaak van de persoon voor wie een kist werd geleverd. De begraaflocatie wordt in dit kistenboek echter niet genoemd (SAH Archief Gereformeerd Burgerweeshuis 910-911). Vergelijk: De Brabantsche Leeuw 1 (1952) 142.

¹⁵⁰ SAH OSA 6039 71v; 6149 14.

¹⁵¹ Vanwege het ontbreken van de rekening over 1639/40 is in dit geval rekening 1640/1 (ASJ 225) genomen. Omdat de rekening van 1810 voor onze doeleinden veel te summier gegevens bevat en de bijlagen ontbreken, is voor deze periode uitgeweken naar de rekening van 1809 (SAH OSA 6115, OSA 6234). In de rekening van 1739/40 (SAH OSA 6055, OSA 6165) worden alle gebruikelijke inkomsten verantwoord, behalve het ontvangen kerkenrecht. De vraag of het om volwassenen of kinderen ging, of het om een eigen graf of een kerkgraf ging, zoals hierna aan de orde komt, kan om die reden voor dit peiljaar niet worden beantwoord.

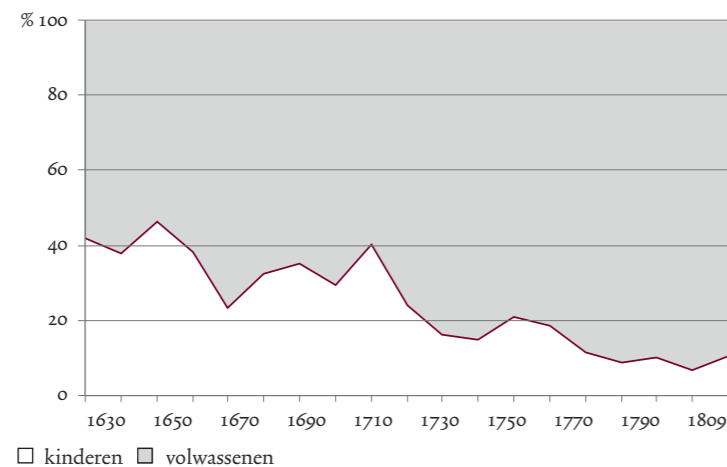
– Aanvankelijk liep het rekeningjaar niet gelijk met het kalenderjaar, maar meestal van begin november tot eind oktober, later van begin september tot eind augustus. Pas vanaf peiljaar 1760 wordt het kalenderjaar gevolgd. Als hierna wordt gesproken over

¹⁴⁷ SAH OSA 6005 176r.

¹⁴⁸ SAH OSA 270 62r (27-9-1631). In 1686 wordt de instructie enigszins gewijzigd: de koster moet maandelijks een door hem en de grafmaker ondertekende lijst in tweevoud inleveren, een aan de voorzittende kerkmeester en een aan de rentmeester (BHIC Archief Martini, 217, 434v-439v [22-10-1686]). In 1743 wordt aan de instructie toegevoegd dat op de lijst bij elke overledene de straat waar deze had gewoond moet worden genoteerd en dat deze binnen acht dagen na het einde van de maand moet zijn ingeleverd (ASJ 2 [8-8-1743]). In 1773 ten slotte wordt bepaald dat de koster met ingang van 1774 naast de maandelijkse lijsten ook *ordentlijke lijk registers* moeten bijhouden (SAH OSA 3395 [10-11-1773]).

¹⁴⁹ De kerkmeestersrekeningen vanaf 1629 worden bewaard in het Archief van de Sint-Janskerk (ASJ 217 e.v.); voor de periode van 1669 tot en met 1810 zijn er op het Stadsarchief afschriften aanwezig, die hebben gediend voor het afhoren van de rekening door het stadsbestuur (SAH OSA 6003-6125). Maandelijks begraaflijsten worden voor de periode 1696/7-1809 eveneens op het Stadsarchief bewaard in de bijlagen van de rekeningen (SAH OSA 6126-6234). Een derde bron, die complementair gebruikt kan worden, wordt gevormd door de zogenaamde kistenboeken van het Gereformeerd Burgerweeshuis. Dit

Figuur 2. Begravenissen in de Sint-Jan: de verhouding tussen volwassenen en kinderen (1630-1809).

peiljaren zijn alle begravenissen in de Sint-Jan geteld.¹⁵² Het resultaat is te zien in figuur 1. Gemiddeld werden in de onderzoeksperiode jaarlijks 70 mensen in de kerk begraven. Eén blik op de figuur volstaat om duidelijk twee periodes te kunnen onderscheiden. Tot en met peiljaar 1740 is er sprake van een fluctuerend aantal begravingen, variërend van 105 in 1630 tot 55 in 1660, met een gemiddelde van 85 per jaar. Na 1750 zien we een stabilisering op een lager niveau, die doorzet tot het moment dat rond 1810 de laatste dode binnen de muren van de kerk wordt bijgezet. Het gemiddelde voor deze tweede periode ligt op 43 begravenissen per jaar.

Een verklaring voor het fluctuerende beeld tot het midden van de achttiende eeuw is moeilijk te geven. Epidemieën kwamen geregeld voor, bijvoorbeeld in 1635 en 1655, maar voor zover bekend niet in een van de peiljaren. De bevolkingsomvang van de stad was in de zeventiende en achttiende eeuw redelijk stabiel. Volgens de laatste bevindingen telde de stad – zonder de sterk wisselende militaire bevolking mee te rekenen – gedurende de gehele zeventiende eeuw minstens 15.000 inwoners, wellicht nam dat aantal in de loop van de achttiende eeuw af naar 13.000.¹⁵³ Het aantal doden in een stad is natuurlijk direct gerelateerd aan het aantal inwoners: hoe groter de bevolking, des te meer mensen

bijvoorbeeld het peiljaar 1650 wordt daarmee de periode van 1 november 1649 tot 1 november 1650 bedoeld.

¹⁵² De titel van het betreffende hoofdstuk in de rekening van de kerkmeesters suggereert wel dat het alleen om begravenissen in de Sint-Jan gaat, maar dat dekt niet geheel de lading. Tussen de posten waarin inderdaad de opbrengst van rechten van begravenissen in de Sint-Jan wordt verantwoord, vinden we een aantal andere boekingen. Allereerst de opbrengst van de verkoop van graven of grafkelders aan particulieren. Ook hebben sommige posten betrekking op begravenissen buiten de Sint-Jan, in de eerste plaats een aantal begravingen *inden kercken steenwech*, waarmee het verharde pad over het kerkhof van noordertransept naar Hinthamerstraat wordt bedoeld (zie Portegies 1999, 179-180). Daarnaast komen nogal wat posten voor die betrekking hebben op doden uit het gebied van de Sint-Jansparochie die elders werden begraven. Zo vinden we in rekeningjaar 1640 (ASJ 225) begravingen in de kloosters: Windmolenberg (5); Uilenburg (4); clarissen (3); Geertrui-klooster (1); zwartzusters (1). Ook wordt een vijftal begijnen op het Groot Begijnhof begraven, evenals maar liefst 9 – naar hun namen te oordelen Britse – soldaten en soldatenkinderen. Portegies 1999, 24-25, geeft voor een aantal periodes tussen 1629 en 1810 eveneens begraafcijfers. Merkwaardig genoeg komen die niet geheel overeen met onze cijfers: heeft Portegies bij het turven wellicht de posten met betrekking tot aankoop van graven en rechten voor parochianen die elders werden begraven meegeteld? De algemene trend die wij constateren blijkt overigens ook uit diens cijfers.

¹⁵³ Hanus 2010, 64-81; Vos 1997, 55.

Tabel 1. Grafrechtstarieven (in guldens) in 1635 en 1774.

			hoogkoor		rest van de kerk	
			1635	1774	1635	1774
kerkfabriek	kelder	volwassene	-	-	-	12
		kind	-	-	-	7
	graf	volwassene	18	18	9	9
		kind	4	8,5	2	4
eigen graf	kelder	volwassene	-	-	-	10
		kind	-	-	-	3
	graf	volwassene	4,5	6	4,5	6
		kind	1,5	2	1,5	2

er sterven en hoe meer er begraven moet worden. Voor de kerkhoven in de stad, waar de gewone man zijn laatste rustplaats vond, zal deze regel zeker hebben gegolden, maar voor een min of meer elitaire begraafplaats als de Sint-Janskerk gaat dit veel minder of zelfs helemaal niet op.

Wie waren de mensen die in de Sint-Jan werden bijgezet? Laten we allereerst naar de leeftijd kijken (figuur 2). Van vrijwel elke begravenis in de rekeningen kan worden vastgesteld of het om een volwassene of een kind gaat,¹⁵⁴ hoewel de exacte leeftijd op het moment van overlijden nooit wordt vermeld. Meestal wordt een overleden kind expliciet als zodanig aangeduid: *tkint Jan van Welhuysen* (begraven 23-10-1650); *tkint Amout de Raedt* (begraven 28-10-1650). Soms is de formulering minder duidelijk: *Josephus Norbertus soon van Petrus van Munster* (begraven 22-3-1800). In zo'n geval biedt het bedrag betaald aan kerkenrecht uitkomst: voor Josephus Norbertus werd namelijk het kindertarief betaald.¹⁵⁵ Tussen 1629 en 1810 was 28% van de begravenen een kind. Opvallend is dat het aandeel van de kinderen in deze periode aanzienlijk is gedaald: van rond de 40% in de eerste decennia na 1629 tot rond de 10% eind achttiende en begin negentiende eeuw. Kinderen die voor het einde van het eerste levensjaar stierven, werden vanouds vrijwel altijd op het kerkhof begraven. Oudere kinderen konden wel in de kerk begraven worden.¹⁵⁶ De daling van het aantal kinderen dat in de kerk werd begraven valt slecht te rijmen met het beeld in de historiografie van een sinds de middeleeuwen steeds verder groeiend *sentiment de la famille*.

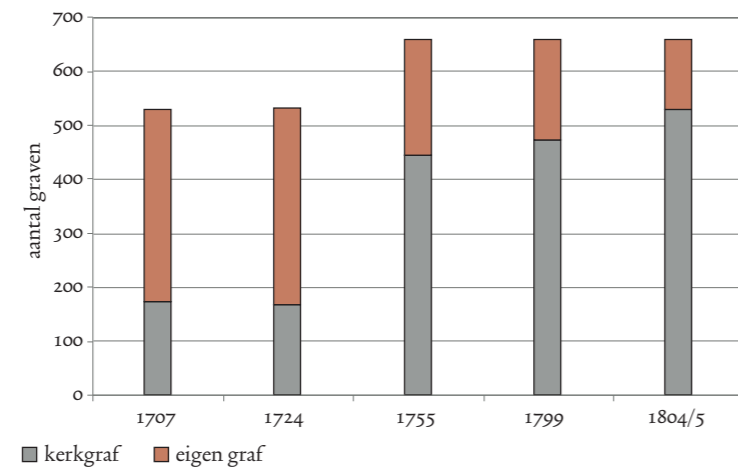
¹⁵⁴ Op welke leeftijd werd men als volwassen beschouwd? Volgens het canoniek recht was een meisje op haar twaalfde en een jongen op zijn veertiende meerderjarig. De Bossche costumen van het midden van de zestiende eeuw vermelden enerzijds dat zowel jongens als meisjes vanaf de leeftijd van vijftien jaar een testament mochten maken, anderzijds dat men voor het wereldlijk gerecht pas vanaf 24 jaar als meerderjarig werd beschouwd (Van den Bichelaer, 370). In de begraaflijsten lijkt de grens tussen kind en volwassene vrij laag, tussen de twaalf en de vijftien jaar te liggen. Vergelijk: Portegies 1999, 165.

– Er is overigens één gegeven dat op een nog veel lagere leeftijdsgrens duidt. In de begravenisreglementen geldt een speciaal tarief voor een *kint dat onder den arm gedragen wordt*. We zagen in paragraaf 1 dat met die term kinderen worden bedoeld die in kisten van maximaal 90 cm passen. Deze kindertarieven vinden we echter terug bij alle doden die in de begraaflijsten als kind worden aangeduid. Waren dit allemaal kinderen met een lengte van minder dan 90 cm, dus op een leeftijd van slechts enkele jaren, of was de bepaling over het *onder den arm dragen* in de loop der tijd een lege formulering geworden en gold het kindertarief tot een hogere leeftijd?

¹⁵⁵ Als kind zijn geteld degenen 1) die als kind worden aangeduid in de rekening; 2) voor wie het kindertarief aan kerkenrecht werd betaald. Personen die als zoon of dochter worden aangeduid, maar voor wie het volwassenentarief werd betaald, zijn als volwassenen geteld.

¹⁵⁶ Ariès 1987, 99.

Figuur 3. Gravenbezit in de Sint-Jan: aantallen kerkgraven en eigen graven in de grafleggers (1707-1805).

Vanuit die gedachte zou men juist een toename verwachten. De afname van kinderbegravenissen in de Sint-Jan is moeilijk te verklaren. Zou verbetering van de medische zorg de kindersterfte – althans in goeie kringen – reeds in de achttiende eeuw hebben teruggedrongen? Wellicht ook speelde de afname van het aantal ‘eigen graven’ in de kerk – we komen hier uitgebreid op terug – een rol. Bezat een familie een graf in de kerk, dan lag het voor de hand om daar alle gestorven familieleden te begraven. Zo niet, dan bracht elk overlijden opnieuw de keuze van een begraaflocatie met zich mee. Koos men dan voor jonge kinderen eerder voor een – goedkopere – begrafenis op het kerkhof?

Van de meeste volwassenen kennen we het geslacht. De verhouding tussen mannen en vrouwen vertoont geen grote uitschieters – de extremen zijn: 59% mannen in 1630 en 65% vrouwen in 1700 – maar schommelt gedurende de hele periode rond de 50%, om precies te zijn: 50,5% volwassen mannen en 49,5% volwassen vrouwen.

Een begrafenis in de Sint-Jan was er in verschillende prijsklassen. De kosten aan personeel (lijkbidder, baardragers, grafmakers) en materiaal (kist, baar, baarkleed) hebben we in paragraaf 1 al uitgewerkt. Nu concentreren we ons op de begraafrechten, het zogenaamde kerkenrecht. Hierin zien we een aanzienlijke differentiatie. Het bedrag dat voor een begrafenis in de kerk moest worden betaald was afhankelijk van vier zaken. Allereerst de leeftijd van de dode: het begraven van een kind was goedkoper dan van een volwassene. Dan het eigendom van het te gebruiken graf: bijzetting in een particulier of beter familiegraf – hierna als *eigen graf* aangeduid – was goedkoper dan in een *kerkgraf*, een graf van de kerkfabriek. Vervolgens de fysieke vorm van het graf: een grafkelder was duurder dan een gewoon graf. Ten slotte de locatie van het graf: een laatste rustplaats op het hoogkooi¹⁵⁷ was prijziger dan elders in de kerk. Van deze tarieven geven we een overzicht in tabel 1 uit de begrafenisreglementen van 1635 en 1774.¹⁵⁸

De eigenaren van een graf betaalden lagere begraafrechten dan degenen die in een kerkgraf werden bijgezet. Daar staat tegenover dat de aanschaf van zo’n eigen graf en een bijbehorende zerk een aanzienlijke investering was. De verhouding tussen begraven in een eigen graf en in een kerkgraf vertoont de volgende ontwikkeling: tot ongeveer 1730 overtreft het aantal begravenissen in eigen graven, gemiddeld 55%, die in kerkgraven. Vanaf het midden van de achttiende eeuw daalt het aandeel van de eigen graven in de begravenissen naar 34%, of in absolute cijfers: van gemiddeld 48 begravenissen in de eerste eeuw na 1629 naar gemiddeld 15 in de laatste 70 jaar.

Het aantal begravenissen in kerkgraf of eigen graf zegt niet zoveel, als we niet weten hoeveel van die

¹⁵⁷ In 1635 betreft het hoogste tarief alleen het hoogkooi, in 1774 geldt het voor het *hooge*, of *laage* Koor in de St. Jans Kerk. Met het *laage* Koor wordt waarschijnlijk de kooromgang met de straalkapellen bedoeld. Waarschijnlijk golden de tarieven uit 1774 al vroeger. Wanneer ze dan precies zijn ingevoerd is onbekend.

¹⁵⁸ BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774); SAH OSA 1026 146v-150r (30-10-1635).

Tabel 2. Percentage begravenissen per maand (1630-1809).

	%		%		%
januari	10,2	mei	8,6	september	8,67
februari	7,84	juni	7,62	oktober	8,9
maart	8,45	juli	7,92	november	8,22
april	7,47	augustus	8,07	december	8,07

graven er in de kerk waren. De grafadministratie zoals die in opdracht van de kerkmeesters sinds 1707 werd bijgehouden in de opeenvolgende grafleggers, biedt daar gelukkig meer inzicht in (figuur 3).¹⁵⁹ Tot het midden van de achttiende eeuw stond bijna 70% van de ongeveer 530 geregistreerde graven in de Sint-Jan te boek als een particulier graf. Tussen 1752 en 1755 vond een grootscheepse reorganisatie van de zerkenregistratie plaats.¹⁶⁰ Het gevolg was tweeledig. Enerzijds nam het aantal geregistreerde graven aanzienlijk toe, tot bijna 660. Anderzijds daalde het aantal eigen graven – in 1724 nog zo’n 360 – sterk naar 215, ofwel nog geen 33% van het totaal.

Het bezit van een graf in de kerk was in Den Bosch niet iets dat met een eigendomsakte kon worden aangetoond.¹⁶¹ Het ging veelal om aanspraken op basis van mondelinge afspraken (waarbij de grafmakers een belangrijke rol gespeeld schijnen te hebben, zie hierna), ondersteund door bijvoorbeeld de inhoud van het opschrift van de zerk of andere bescheiden.¹⁶² Tekenend is de motivatie van het stadsbestuur in 1751 om over te gaan tot het zogenaamde verboeken van de graven, dat wil zeggen het aanleggen van een nieuwe legger met de namen van de actuele eigenaars. Sinds 1724 was er niet meer verboekt, waardoor *seer veele confusien konden gebeuren, insonderheit by het afsterven van den tegenwoordigen knegt van de doodgravers Hendrick Hankamer, die van den eygendom der graven een bysondere kennis en geheugen draagd*.¹⁶³ De sterke daling van het aantal eigen graven in 1755 zal voor een belangrijk deel met deze reorganisatie te maken hebben gehad. Van veel graven die nog als eigen graf te boek stonden, konden geen eigenaren meer worden opgespoord, hoewel dat met alle moderne middelen – tot aan publicaties in de couranten toe – was geprobeerd. Ongetwijfeld zullen ook rechthebbenden hebben afgezien van overboeking vanwege de kosten die daaraan verbonden waren. Alle graven waarvan geen rechthebbende kon worden vastgesteld, vervielen na een redelijke termijn aan de kerkfabriek. In de decennia na 1755 daalde het aantal eigen graven verder, zodat in het begin van de negentiende eeuw nog maar 20% – zo’n 130 graven – in particuliere handen was. Kochten de kerkmeesters die eigen graven met een bewust doel op? We weten het niet. Wat wel opvalt, is dat in de loop van de achttiende eeuw vrijwel alle graven in het middenschip en ook veel in de zuidelijke binnenzijbeuk, achter de preekstoel, in handen van de kerkfabriek kwamen. Toen het begraven in de kerk in 1811 werd verboden, wees het stadsbestuur aan de eigenaren van eigen graven in de kerk als nieuwe begraaflocatie het zogenaamde Kleine Kerkhof, aan de zuidzijde van de Sint-Jan,

¹⁵⁹ Het volgende is gebaseerd op een bewerking van gegevens, ter beschikking gesteld door Robert Jan van der Drift.

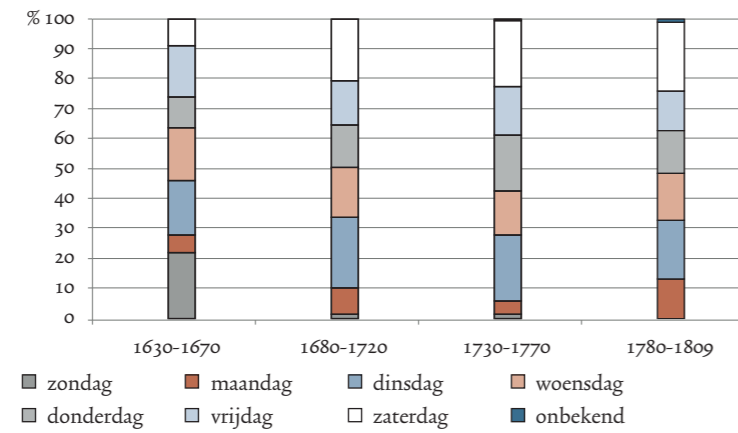
¹⁶⁰ SAH OSA 376 (20-5-1755). Zie ook Van der Drift, p. 166-167.

¹⁶¹ Dergelijke akten hebben we althans voor Den Bosch niet gevonden. In Gent daarentegen zijn er wel enkele akten uit de vijftiende en zestiende eeuw waarin de aanschaf van een graf wordt vastgelegd: Despodt, 50.

¹⁶² Zie voorbeelden bij Smits 1912, 330-331.

¹⁶³ SAH OSA 372 (21-3-1751).

Figuur 4. Procentuele verdeling van de begrafenissen per weekday, per periode van 5 peiljaren (1630-1809).

toe.¹⁶⁴ Of zij ook zijn gecompenseerd voor het verlies van hun graven in de kerk is niet bekend.¹⁶⁵ Gezien het vanaf het midden van de achttiende eeuw snel dalende aantal eigen graven in de kerk is de daling van het aantal begrafenissen in dergelijke graven (figuur 1) niet meer dan logisch.

Het aantal begrafenissen per maand blijkt vrij gelijkmatig over het jaar te zijn verdeeld, zoals tabel 2 laat zien. De afwijkingen van het rekenkundig gemiddelde (8,33%) van maximaal 10,2% voor de maand januari tot minimaal 7,47% voor de maand april, zijn niet opzienbarend.

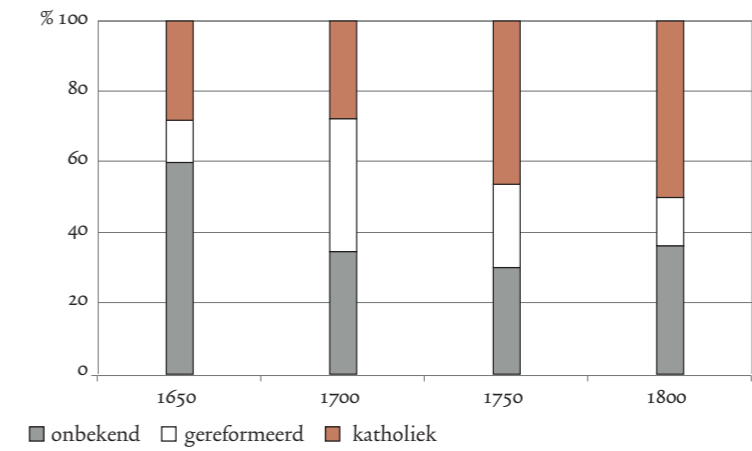
Op welke dagen van de week het meest in de kerk werd begraven zien we in figuur 4. Waar in de eerste decennia de zondag nog verreweg de populairste begraafdag was, werd na 1680 op de dag des heren nauwelijks meer begraven. Aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw werd het meest begraven op de dinsdag, in de loop van de achttiende eeuw ging de zaterdag een steeds belangrijker positie innemen. Hoe moeten we de neergang van de zondag als begraafdag duiden? Van 8 van de 15 personen die in peiljaar 1650 op zondag werden begraven, weten we tot welk kerkgenootschap ze behoorden. Eén van die acht was gereformeerd, de andere zeven waren katholiek. Het lijkt erop dat de gereformeerden liever niet op zondag hun doden begroeven, terwijl het onder katholieken juist *bon ton* was. Dat een begrafenis de gereformeerde kerkdienst natuurlijk behoorlijk verstoort, zal veel katholieken niet onwelgevallig zijn geweest.¹⁶⁶ De gereformeerde kerkenraad heeft zich vanaf 1629 ingezet voor de zogenaamde ‘sabbatsheiliging’, niet alleen binnen de eigen gemeente, maar in de gehele samenleving. Het stadsbestuur vaardigde weliswaar in 1635 een ordonnantie uit tegen de ‘violatie van den sabbath’, maar van daadwerkelijke handhaving was – in ieder geval in de ogen van de gereformeerde

¹⁶⁴ SAH Nieuw Stadsarchief 124 (19-3-1811).

¹⁶⁵ In Breda werden de eigenaren van grafkelders en graven in de Grote Kerk na het begraafverbod van 1829 schadeloos gesteld met een stukje grond op begraafplaats Zuylen, waar ze eventueel een nieuwe grafkelder konden laten bouwen (Van Boven 1987, 19). Overigens was het begraafverbod in kerken voor de kerkfabrieken een financiële strop. Zo nam de Hervormde Gemeente in Utrecht het beheer van de Domkerk pas op zich nadat van rijkszijde een flinke schadevergoeding voor de gederfde inkomsten was toegezegd (Borst e.a., 42).

¹⁶⁶ Dat de katholieke jeugd er een sport van maakte om de gereformeerde predicaatie te verstoren, blijkt uit herhaalde stedelijke ordonnanties die verboden om op zondag voor en rond de kerk te spelen, met stenen of zelfs botten tegen de muren te gooien en ruiten in te gooien. Zie bijvoorbeeld: SAH OSA 458 216v-217r (18-12-1683). In 1710 besloot men om tijdens de avondpredicatie na het eerste gebed alle deuren van de kerk op een na te sluiten omme daer door alle de disordere die in de avont predicatien geschieden te prevenieren (ASJ 1 10-12-1700). Zie ook Rooijackers, 227-236.

Figuur 5. Procentuele verdeling van de begrafenissen naar religie (1650-1800).

kerkenraad – onvoldoende sprake.¹⁶⁷ De ergernis over *alle confusie ende onordentelyckheden* bij begrafenissen op de zondag was niet alleen groot bij de gereformeerde gemeente, maar ook bij de kerkmeesters. Die dienden in 1675 bij de stadsregering een verzoekschrift in om begrafenissen op zondag te verbieden, *gelyck in andre steden*. De raad oordeelde positief over dit verzoek en vaardigde met een niet onbelangrijke nuancering een verbod uit op begrafenissen op zondag in kerken waar *gepreekt wordt*.¹⁶⁸ Hierna werd in de Sint-Jan inderdaad nauwelijks meer begraven op zondag. Ook de katholieken hielden hun begrafenis-voortaan op doordeweekse dagen.

De kwestie van de religieuze tegenstellingen binnen ’s-Hertogenbosch na 1629 is reeds aangestipt. Wat heeft het feit dat de gereformeerde religie vanaf 1629 de bevoorrechte kerk was en de katholieken in het verborgene hun geloof moesten praktiseren, voor gevolgen gehad voor de begraafpraktijk? De Sint-Jan, of liever de Grote Kerk, zoals het gebouw in de Staatse periode meestal werd aangeduid, was het domein van de Nederduitse gereformeerde gemeente, die hier haar godsdienstoefeningen hield. Maar – we zagen het al eerder – de scheiding tussen beheer en gebruik, die al sinds mensenheugenis bestond, bleef ook na 1629 gehandhaafd. Het beheer van de kerk bleef in handen van de kerkmeesters, nog sterker dan voorheen onder invloed van het stadsbestuur. Al waren de kerkmeesters en hun ondergeschikten van gereformeerden huize, ze waren zeker geen marionetten in de handen van de kerkenraad.

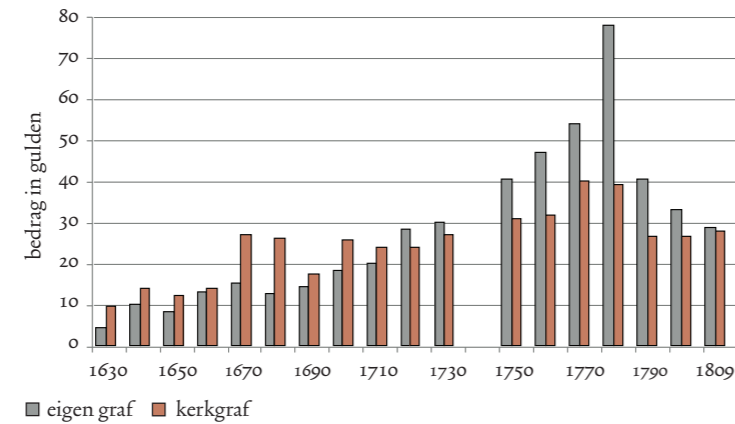
Zoals vrijwel overal elders in de Republiek bleven ook in ’s-Hertogenbosch de plaatselijke parochiekerken met hun kerkhoven de algemene begraafplaatsen, waar voor iedereen, ongeacht religie, een laatste rustplaats was. In Den Bosch bleven de vier parochiële begraafplaatsen na 1629 dienst doen, ook de Sint-Janskerk en haar kerkhof. Tegen het begraven van katholieken in de kerk heeft de kerkenraad zich nooit verzet, wel tegen de *superstitieuze* gebruiken waarmee veel roomse begrafenissen gepaard gingen – we zagen het al in paragraaf 1. Tegen paapse uitwassen trad het stadsbestuur op aandringen van de kerkenraad wel op – vaardigde er althans ordonnanties tegen uit. Begraven in de kerk bleef echter voor iedereen – als hij er tenminste voor wilde betalen – mogelijk.

De begraaflijsten, met name vanuit het oogpunt van financiële verantwoording opgesteld, geven geen uitsluitel over de religie van de begravene. In het kader van deze bijdrage bleek het ondoenlijk om de religieuze overtuiging van de meer dan 1300 begravenen uit de peiljaren vast te stellen. We hebben ons beperkt tot een onderzoek in de doopboeken en tot de jaren 1650, 1700, 1750 en 1800 (figuur 5). Van een groot aantal begravenen kon om diverse redenen niet worden vastgesteld of zij gereformeerd of

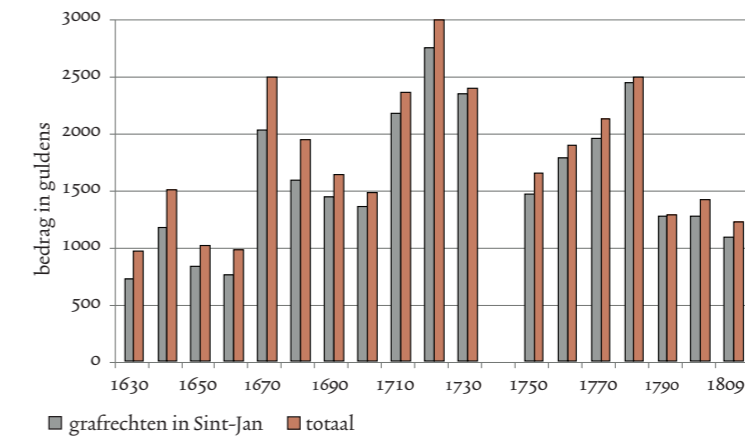
¹⁶⁷ Rooijackers, 269-272; Vos 2007, 298-301.

¹⁶⁸ SAH OSA 292 (7-2-1675); Portegies 1999, 108. In andere steden, zoals in Gouda in 1635 en Gorinchem in 1652, werden zondagse begrafenissen verboden omdat men in tijden van epidemieën bang was voor besmetting van het kerkvolk (zie Noordegraaf en Valk, 203, 207).

Figuur 6. Gemiddelde betaling aan kerkenrecht per begrafenis (1630-1809).

Figuur 7. Opbrengst in guldens van 'begravenissen in de Sint-Jan' in de rekeningen van de kerkfabriek (1630-1809).

katholiek waren.¹⁶⁹ Dat betekent dat we voorzichtig moeten zijn met het trekken van conclusies. Wat we in ieder geval kunnen vaststellen is dat de Sint-Jan na 1629 zeker niet uitsluitend een begraafplaats voor de gereformeerden is geworden. In 1650 en 1700 was minstens een kwart van de begravenen katholiek, in 1750 en 1800 bijna de helft. Het aandeel gereformeerden is alleen in 1700 groter dan dat van de katholieken. In hoeverre de ontwikkeling van het gereformeerde aandeel, met aanvankelijk een groei van 12% in 1650 naar 38% in 1700, en vervolgens een daling naar 23% in 1750 en 14% in 1800, reëel is dan wel een vertekening doordat onder de onbekenden veel gereformeerden schuilgaan, is moeilijk te zeggen. Eén ding staat echter als een paal boven water: de Sint-Janskerk bleef in de zeventiende en achttiende eeuw begraafplaats voor elke Bosschenaar, ongeacht religie – als hij tenminste bereid was om diep in de buidel te tasten, want begraven in de Sint-Jan bleef een dure zaak.

Dat brengt ons bij de financiële kant van het begraven. Kijken we naar de ontwikkeling van de gemiddelde opbrengst per jaar die de kerkfabriek aan een begrafenis overhield (figuur 6). In de zeventiende eeuw was begraven in een kerkgraf steeds duurder dan in een eigen graf. In de achttiende eeuw stijgen de afdrachten voor een begrafenis in een eigen graf echter snel, met een piek in 1780, maar tien jaar later ligt de gemiddelde prijs ervan nog maar op de helft van 1780 en in de jaren daarna daalt de opbrengst uit die begravenissen nog verder. Eenzelfde ontwikkeling, maar dan veel minder extreem zien we bij de kerkgraven.

De tarieven voor het begraafrecht werden in de loop van de tijd – althans voor sommige categorieën – wel verhoogd (zie tabel 1), maar die verhoging bleef vrij beperkt. De toename zit dan ook vooral in de bijkomende kosten. Men betaalde naast het begraafrecht ook voor het gebruik van baarkleed en baar, het luiden van klokken, het gebruik van de lijkkoets, het recht om een rouwbord mee te voeren en op te hangen, boetes voor overtredingen van het begraafreglement, zoals bijvoorbeeld voor het begraven bij avond en voor elke koets die boven de toegestane zes in de lijkstoet meereed. We zien wel een stijging in de tarieven van al deze diensten en boetes, maar toch niet zozeer dat de stijging van de gemiddelde kosten hiermee kan worden verklaard. Die verklaring moet dan ook vooral worden gezocht in individuele keuzes van begravenen of hun nabestaanden. Elke dienst kende diverse categorieën met verschillende prijskaartjes. Het betalen van boetes kon men natuurlijk al helemaal eenvoudig vermijden. Blijkbaar was men bereid om diep in de buidel te tasten voor een zo prestigieus mogelijke begrafenis: een lijkstoet

met lijkkoets, gevolgd door zoveel mogelijk rijtuig, een begrafenis met het mooiste kleed op de beste baar met vele uren gelui, liefst na zonsondergang,¹⁷⁰ onder begeleiding van brandende toortsen.

Ter illustratie twee voorbeelden: op 15 maart 1710 werd de heer generaal major Baldewyn – waarschijnlijk gaat het om Hans Jurrien de Baldwin, generaal-majoor van het Staatse Regiment Baldwin¹⁷¹ – in de Sint-Jan begraven. Na afloop kon de rentmeester een bedrag van maar liefst f 157,10 bijschrijven, namelijk 8 gulden voor de huur van het kleed, 9 gulden voor een begrafenis in het koor, 103 1/2 gulden voor 1 1/2 uur luiden, 24 gulden voor het recht van het wapen, 12 gulden voor 'de boeten', die niet nader worden gespecificeerd; en 12 stuivers voor de huur van de baar. Bovendien werd ook in de Sint-Jacobsparochie voor hem geluid. Tweede voorbeeld: op 1 mei 1790 werd Anna Maria Emilia van Schagen, weduwe van Hendrik Bernard Martini (zerk 86), met groot vertoon ten grave gedragen. Betaald werd 12 gulden voor de huur van het baarkleed, 6 gulden voor het recht van de rouwkoets, 78 gulden voor zes uur groot gelui, 9 gulden voor het begraven in een eigen grafkelder, 18 gulden omdat in de rouwstoet achttien koetsen meer meereeden dan de toegestane zes, 12 gulden boete omdat het lichaam pas na drie uur in de kerk was gebracht, 15 gulden om het rouwbord in de begrafenistoet vóór de kist uit te mogen dragen en 21/2 gulden voor het gebruik van de hoge baar. In totaal leverde deze begrafenis de kerkfabriek f 152,50 op.

De toename van de gemiddelde opbrengst per begrafenis in de tweede helft van de achttiende eeuw compenseerde aanvankelijk gedeeltelijk de afname van het aantal begravenissen, zoals te zien is in figuur 7.¹⁷² Maar toen de gemiddelde opbrengst na 1780 aanzienlijk daalde, betekende dat – in combinatie met het veel lagere aantal begravenissen – een aanzienlijke daling van de inkomsten. Eerder zagen we al dat 'begraven in de Sint-Jan'¹⁷³ in 1675-1677 goed was voor bijna 50% van de inkomsten van de kerkfabriek. Zeker toen na 1629 een aantal traditionele inkomstenbronnen wegviel – denk aan het standaardlegaat in elk testament en inkomsten uit nieuwe vrome stichtingen –, was de kerkfabriek sterk afhankelijk van de opbrengsten van het begraven, en dan vooral van het begraven binnen de muren van de Sint-Janskerk. Hierin is Den Bosch overigens verre van uniek, ook elders in de Republiek zien we dit verschijnsel.¹⁷⁴ De geschiedenis van het beheer van de Sint-Jan in de Staatse periode is er een van chronisch geldgebrek. Ondanks de beste bedoelingen en de grootst mogelijke inspanningen van de kerkmeesters kon

¹⁶⁹ Sommigen zijn moeilijk te identificeren omdat hun inschrijving op de begraaflijst te weinig distinctief is: bijvoorbeeld Jan Handrix. Anderen komen we niet tegen in de dooplijsten, omdat ze geen kinderen hadden of omdat hun kinderen elders waren gedoopt. Bovendien is voor de overzichtelijkheid een enkele lutheraan bij de gereformeerden meegeteld: bijvoorbeeld Catrina Elisabeth van Janhoud wed. van David Hendrik Kleynen (dat is Catharina Elisabeth van Anholt, weduwe van David Heinrich Kleine), begraven op 10-2-1800.

¹⁷⁰ 's Avonds begraven kwam in Den Bosch niet zo vaak voor, zie paragraaf 1.

¹⁷¹ <http://www.milwiki.nl/dutchregiments/index.php?n=RepCav.CR701c>.

¹⁷² Het verschil tussen 'grafrechten in Sint-Jan' en 'totaal' wordt veroorzaakt door inkomsten uit de incidentele verkoop van graven en uit de rechten die parochianen die elders werden begraven aan de kerkfabriek moesten betalen.

¹⁷³ Dat is dan wel inclusief de in de vorige noot genoemde inkomsten.

¹⁷⁴ Bijvoorbeeld in Utrecht (Kok 2005, 111). Van Deursen 1976, 536, merkt op dat dit vooral voor parochies geldt die weinig goederen bezaten.

een toenemende aftakeling van het gebouw niet worden tegengehouden, zeker niet toen na 1780 de inkomsten, die toch al te laag waren om de kosten te dekken, nog eens aanzienlijk afnamen.¹⁷⁵

2.3. Conclusie: begraven in de Sint-Jan (13de eeuw – 1810)

Vanaf het moment dat 's-Hertogenbosch enkele decennia na haar stichting een eigen kerk kreeg,¹⁷⁶ waren dat gebouw en het omliggende kerkhof de belangrijkste begraafplaats voor de inwoners van de jonge stad. Het is aannemelijk dat niet alleen het kerkhof, maar ook de nieuwe kerk direct al als begraafplaats werd gebruikt, in eerste instantie met name voor de aan de kerk verbonden geestelijken. Hoewel van kerkelijke zijde keer op keer werd herhaald dat begraven binnen een kerkgebouw was voorbehouden aan geestelijken en een enkele bevoorrechte leek, blijkt dat in de praktijk toch vele leken, met name uit de hogere sociale lagen, een laatste rustplaats in de kerk wensten en ook daadwerkelijk wisten te verwerven. Zo ook in Den Bosch. Uit het fragmentarische bronnenmateriaal dat ter beschikking staat kan worden afgeleid dat zeker al vanaf het begin van de veertiende eeuw, en waarschijnlijk al vroeger, de kerk als begraafplaats fungeerde voor in ieder geval het stedelijk patriciaat en de regionale adel. Al snel heeft dit gebruik zich uitgebreid naar een bredere maatschappelijke bovenlaag.

Lang niet iedereen die in de kerk is begraven, heeft een zerk of een andere tastbare herinnering aan de plaats van zijn begrafenis achtergelaten. Voor velen die zich om hun zielenheil bekommerden was het feit dat men in gewijde ruimte werd begraven voldoende. Ook na 1629 werden velen anoniem begraven in de zogenaamde *kerkgraven*. Maar ook in familiegraven die met een zerk zijn gemarkeerd, zijn steenvast veel meer personen bijgezet dan in de inscriptie wordt vermeld. In toenemende mate zag men in de laatste rustplaats naast een investering in het eigen zielenheil ook een mogelijkheid om zichzelf en de eigen familie te profileren. De meeste zerken die in de Sint-Jan bewaard zijn gebleven, behoren tot deze laatste categorie. Op de grafzerken en hun verschillende functies komen we hierna nog uitgebreid terug.

Rest de vraag hoeveel mensen er nu daadwerkelijk binnen de muren van de opeenvolgende Sint-Janskerken zijn begraven. In de peiljaren uit de periode 1630–1809 werden jaarlijks gemiddeld 70 mannen, vrouwen en kinderen binnen de kerkmuren begraven, of preciezer: 85 begrafenissen per jaar tussen 1630 en 1740, 43 in de periode 1750–1809. Het heeft op deze plaats niet veel zin om uitgebreide bespiegelingen te houden over de ontwikkeling van de bevolkingsomvang van Den Bosch. Zeer globaal gesteld zal de Diezestad in de zeventiende eeuw circa 15.000 inwoners hebben geteld, in de zestiende eeuw 15.000 à 20.000, in de vijftiende eeuw 10.000 à 15.000, over de veertiende, laat staan de dertiende eeuw kunnen we niets met enige zekerheid zeggen.¹⁷⁷ We zouden nu voor elke periode een eigen jaarlijks begraafcijfer kunnen gaan beredeneren, maar daarvoor zijn de bevolkingscijfers gewoonweg te onzeker. Bovendien is het maar zeer de vraag of fluctuaties in bevolkingsaantallen zich vertaald hebben in schommelingen in het begraafcijfer: dat verband is er natuurlijk wel voor het Sint-Janskerkhof, waar de gewone man eindigde, maar niet – of in ieder geval veel minder sterk – voor de elite-begraafplaats die de Sint-Jan was.

Daarom besluiten we dit onderdeel met een heel eenvoudige rekensom die een indicatie geeft van het aantal Bosschenaren, mannen, vrouwen en kinderen, dat in de loop van de geschiedenis, van de het begin van de veertiende eeuw tot en met 1811 in de Sint-Jan is begraven. Wanneer we het gemiddelde van 70 begrafenissen per jaar, dat we voor de periode na 1629 vaststelden, ook voor de periode vanaf ongeveer 1300 toepassen, dus voor de hele periode van ongeveer 500 jaar, dan komen we op maar liefst 35.000 Bosschenaren die binnen de muren van de huidige kathedraal zijn begraven. De conclusie is duidelijk: in de loop der eeuwen hebben enkele tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen hun laatste rustplaats gevonden in de Sint-Jan.

¹⁷⁵ Mosmans 1931, 486–490; Peeters, 25–27, 61–67.

¹⁷⁶ Zie noot 1 voor de onzekerheid over de datering van de oudste Sint-Jan.

¹⁷⁷ Kuijper, 53, 133–136, 296, 544–545, Hanus 2010, 64–81.

3. Grafzerken

Slechts van een paar procent van de tienduizenden begrafenissen in de Sint-Jan¹⁷⁸ zijn tastbare herinneringen overgebleven in de vorm van enkele honderden grafzerken en een aantal epitafen en muurschilderingen. We maken eerst een analyse van de zerken die tot op de dag van vandaag in de Sint-Jan liggen, en van de personen die op deze zerken zijn vereeuwigd. Deze bevindingen zullen vervolgens worden geconfronteerd met de resultaten van het onderzoek naar het aantal begrafenissen uit paragraaf 2.

3.1. De grafzerken

De kern van dit boek wordt gevormd door de beschrijving van 520 objecten, op een enkele uitzondering na, in de vloer van de Sint-Jan. Vrijwel allemaal zijn het, zoals uit de titel spreekt, grafzerken. Maar wie gaat bladeren zal een aantal *fremdkörper* aantreffen: de gedenkplaten voor de bisschoppen Zwijzen (108) en Godschalk (443), het monument voor de gevallen van de Tweede Wereldoorlog (388) en de steen van apostolisch vicaris Den Dubbelden (399).¹⁷⁹ Daarnaast vinden we op de buitenzijde van de kerk drie inscriptieplaten, uit 1799, 1813 en 1815, voor een man en twee vrouwen die buiten de kerk op het kerkhof begraven zijn (zerken 367, 368 en 371).¹⁸⁰ Bovendien vindt de oplettende lezer twaalf ‘paartjes’, dat wil zeggen stenen die van elkaar gescheiden zijn en daarom – terecht – als losse objecten zijn beschreven, maar in oorsprong wel onderdeel uitmaakten van één grafsteen of grafkelder, en daarom hierna als één eenheid worden geteld.¹⁸¹ Zo blijven er 501 zerken over om nu nader te bekijken.

Elke zerk is gedateerd aan de hand van de oudste sterfdatum die erop wordt vermeld of er in het verleden op vermeld is geweest. Dat verdient toelichting. Een behoorlijk aantal zerken is namelijk hergebruikt. In de meeste gevallen – bijvoorbeeld 415, 416 en 420 – is dat gebeurd door aan de bestaande zerk een inscriptie toe te voegen, zonder de al bestaande tekst en versieringen al te zeer aan te tasten. In een enkel geval is de nieuwe eigenaar rigoureuzer te werk gegaan en zijn eerst de oude namen verwijderd. Dat is bijvoorbeeld het geval bij zerk 424, die tegenwoordig de naam van Jasper Gast en het jaartal 1723 draagt. Op stilistische gronden is deze zerk echter te dateren in de zestiende of in het begin van de zeventiende eeuw. De oorspronkelijke inscriptie kon op basis van de afgebeelde wapenschilden in Handschrift 1709 worden teruggevonden. Het blijkt inderdaad om een zerk van rond 1600 te gaan. Jasper Gast heeft begin achttiende eeuw met behoud van het bandwerk het hele middenstuk met inscriptie laten verwijderen en vervangen door zijn eigen naam. Deze zerk is op 1594 gedateerd, de eerste sterfdatum die in de oorspronkelijke inscriptie wordt vermeld. Ook in andere gevallen weten we – opnieuw op stilistische gronden – zeker dat een zerk veel ouder is dan het opschrift alleen zou doen vermoeden, maar is de herkomst niet meer te achterhalen. Neem bijvoorbeeld de steen van Jan Schouw (zerk 14): wederom op basis van de vorm van de versieringen kan deze zerk op zestiende of begin

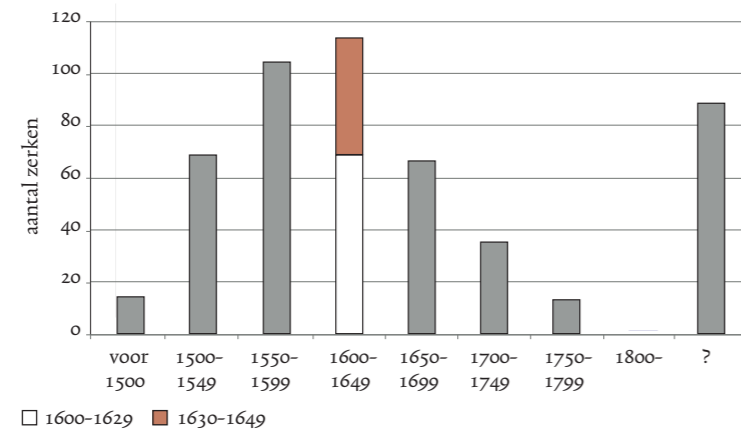
¹⁷⁸ We tellen 1158 namen op de huidige zerken; zie hierna p. 67.

¹⁷⁹ De cijfers verwijzen naar de nummering in dit boek. De steen van Den Dubbelden is weliswaar een grafzerk, die tot 1932 diens graf op het kerkhof van Sint-Michielsgestel heeft afgedekt, maar is in dat jaar als een gedenksteen in de Sint-Jan aangebracht, terwijl de stoffelijke resten van de apostolisch vicaris in de bisschoppelijke grafkapel in Orthen werden bijgezet.

¹⁸⁰ Van een aantal andere zerken in dit boek die nu buiten de Sint-Jan zijn gesitueerd, kan men zich afvragen of ze wel ooit in de kerk hebben gelegen. Daarnaast zijn er sterke aanwijzingen dat een aantal zerken die nu in de Sint-Jan zijn te vinden, oorspronkelijk in andere kerken hebben gelegen; deze worden wel meegeteld.

¹⁸¹ Het gaat om de zerken 20/62, 26/281, 151/153, 212/378, 238/329, 247/328, 248/363, 287/489, 341/356, 376/409, 454/497, 470/509.

Figuur 8. Aantal bewaard gebleven zerken in de Sint-Jan, per periode van 50 jaar.

zeventiende eeuw worden gedateerd.¹⁸² Ook hier zal de oorspronkelijke tekst op verzoek van de nieuwe eigenaar zijn verwijderd en vervangen door zijn eigen naam. Alleen weten we in dit geval niet van wie deze zerk oorspronkelijk is geweest. Daarom is deze zerk – noodgedwongen – op het enige vaststaande jaartal, 1780, gedateerd.

Enkele zerken zijn dus te laat gedateerd en andere zeker te vroeg. In sommige gevallen weten we namelijk zeker dat de zerk al enige tijd vóór de dood van de eerst vermelde persoon was vervaardigd en op de plaats van bestemming lag. De inscriptie op de zerk van Laurens de Bruijn (zerk 299) vinden we bijvoorbeeld in Handschrift 1709. Maar niet de hele inscriptie: de sterfdatum was nog niet ingevuld omdat Laurens in dat jaar nog in leven was. Na zijn dood in 1713 is de sterfdatum pas aan de steen toegevoegd, zoals uit Handschrift Martini kan worden opgemaakt.¹⁸³ Hoewel we dus weten dat deze zerk al in 1709 in de kerk lag, hebben we hem toch op 1713, de eerste sterfdatum gedateerd.

Van 88 zerken is geen datering te geven. Op zeven ervan staat wel een naam, maar geen sterfdatum. Ondanks nader onderzoek konden geen bijzonderheden over de betrokken personen worden gevonden. In de overige 81 gevallen betreft het zerken die dermate zijn afgesleten dat van de oorspronkelijke inscripties nauwelijks iets zichtbaar, laat staan leesbaar is, en waarover op geen enkele andere wijze bijzonderheden gevonden konden worden.

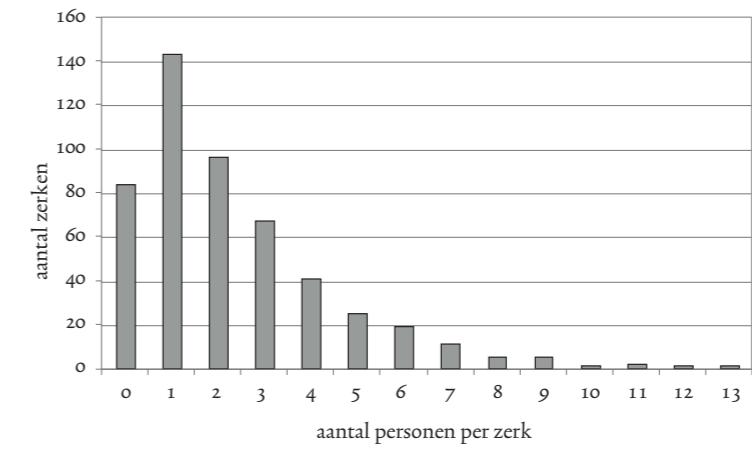
Niettegenstaande deze kanttekeningen kunnen we zo een beeld krijgen van de datering van het tegenwoordige zerkenbestand. Daartoe is een onderverdeling gemaakt in periodes van 50 jaar. De resultaten worden weergegeven in figuur 8. Allereerst valt de snelle daling van het aantal nieuwe zerken na 1650 op: in de eerste helft van de zeventiende eeuw tellen we 113 nieuwe grafstenen, in de tweede helft 66; in eerste helft van de achttiende eeuw is dat verder gedaald tot 35 en in de tweede helft van de achttiende eeuw vinden we nog slechts 13 nieuwe zerken.

De ontwikkeling na 1650 is duidelijk en eenduidig. Voor 1650 lijkt dat op het eerste gezicht ook het geval te zijn. We zien hier een snelle stijging van 14 nieuwe zerken voor 1500 naar 68 in de eerste helft van de zestiende eeuw, naar 104 in de tweede helft en maar liefst 113 in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Maar we weten uit paragraaf 2 dat er ook voor 1500 al eeuwenlang in de Sint-Jan werd begraven. Velen kwamen weliswaar in een anoniem graf terecht, maar van oudsher was een aanzienlijk aantal van de graven in de kerk voorzien van een grafzerk met inscriptie. Ook in de vijftiende eeuw moeten derhalve al veel zerken in de kerk hebben gelegen. Waarschijnlijk heeft juist de populariteit van het gebruik van grafstenen bijgedragen tot het verdwijnen van de oudste zerken. Over de gang van zaken rond het beheer en bezit van graven hebben we voor 1629 weinig concrete gegevens, maar het ligt voor de hand – net als na 1629 de praktijk was – dat wanneer van een particulier graf geen eigenaar meer te vinden was, dit graf aan de kerkfabriek verviel, die het weer doorverkocht aan een andere particulier.

¹⁸² Zie ook de bijdrage van Tummers, p. 119.

¹⁸³ Tegenwoordig is van de hele inscriptie niets meer te lezen.

Figuur 9. Het aantal personen per zerk.

Als er al een oudere zerk op het graf lag, werd die door de nieuwe eigenaar verwijderd of wellicht geheel afgekapt en hergebruikt. Op deze manier zijn ongetwijfeld tientallen zo niet honderden zerken van voor het midden van de zestiende eeuw verdwenen.

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw en met name in de loop van de achttiende taande de populariteit van de grafzerk als funeraire uitingsvorm. Als grafeigenaren al een nieuwe zerk kochten, kochten de meesten voor een steen met een eenvoudige inscriptie, vaak niet meer dan een bezitsaanduiding van het graf en een sterfdatum, zoals bijvoorbeeld: GRAFSTEDE / VAN MR YAN VAN HEURN / SECRETARIS.DESER STAD / STERFT DEN XI AUGUSTY / 1741 (zerk 454). Velen kochten niet eens een nieuwe steen, maar hergebruikten de zerk die al op hun nieuwe graf lag en waarvoor ook afzonderlijk was betaald. Zo zijn vele zestiende- en zeventiende-eeuwse zerken – vaak in niet geheel oorspronkelijke staat – toch bewaard gebleven.

3.2. Op de zerken genoemde personen

Richten we onze aandacht nu op de 1158 personen die op de 501 onderzochte grafzerken staan vermeld of van wie we weten dat hun namen er in het verleden op voorkwamen. Ter verduidelijking van die laatste opmerking kan nogmaals zerk 424 dienen: tegenwoordig getooid met de naam van Jasper Gast stonden hier oorspronkelijk de namen van het echtpaar Henrick Heeren († 1599) en Wilhelmina Gast († 1594) op. Alle drie deze personen zijn meegeteld. Als hierna wordt gesproken van personen op de zerken of ‘genoemde personen’ dan worden deze 1158 mannen, vrouwen en kinderen bedoeld.

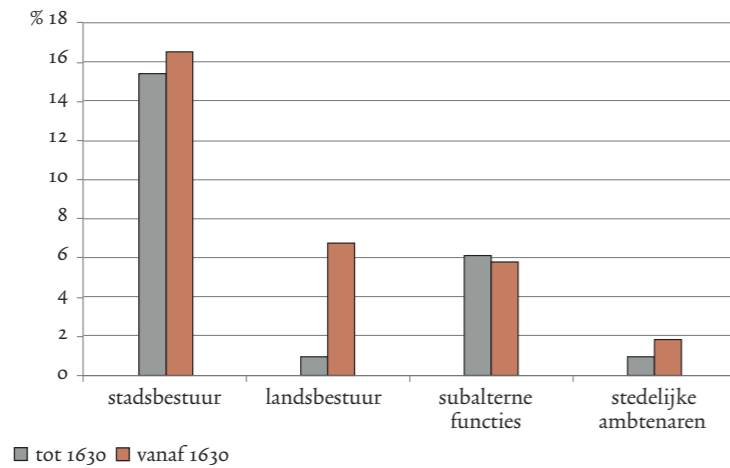
Op de evolutie van het aantal genoemde personen komen we aan het einde van deze paragraaf terug. Laten we nu allereerst naar de frequentie van het aantal personen per zerk kijken (figuur 9). Wat valt op? Op zo’n 80 zerken zijn tegenwoordig geen namen meer te lezen. Op de meeste zerken, 60% van het totaal, staan één tot vier namen. Als we kijken naar de tijdsduur tussen eerste en laatste sterfdatum, dan zien we dat die op 60% van de zerken met twee namen minder dan twintig jaar bedraagt. In de meeste gevallen gaat het hier dan ook om het graf van twee echtelieden. Zerken met drie of vier namen betreffen meestal twee generaties van één familie. Zoals te verwachten geldt in het algemeen: hoe meer namen, hoe meer generaties.

Wie waren de mensen die hun namen op de grafzerken in de Sint-Jan lieten hakken? Die vraag is moeilijk te beantwoorden. Bij de beschrijving van elke zerk in de volgende delen is getracht de personen die op die steen worden genoemd een gezicht te geven door zoveel mogelijk relevante bijzonderheden te geven over henzelf en hun vaak complexe onderlinge relaties. Het beeld van deze groep blijft, hoezeer ook is gegraven in literatuur en archieven, steeds tamelijk vaag, en dat kan ook bijna niet anders bij een relatief kleine groep van 1158 personen over een periode van meer dan 300 jaar. Toch zal in het navolgende op basis van de beschikbare gegevens een aantal aspecten van deze groep worden besproken, om ten slotte tot een globale typering te komen.

Laten we allereerst naar de verhouding tussen mannen en vrouwen kijken. Onder de 1158 personen

Figuur 10. Percentage van het totaal aantal mannen met bestuurlijke functies.

tellen we 676 mannen en 482 vrouwen. Anders gezegd: voor elke vrouw vinden we 1,4 man op zerken vermeld. Tussen 1500 en 1800 verandert deze verhouding niet significant. Waar bij de begravingen in de Sint-Jan de verhouding tussen man en vrouw vrijwel gelijk is (zie par. 2.2), zien we bij de vermelding van namen op de grafzerken een duidelijk mannelijk overwicht.

Kijken we vervolgens naar het aantal personen met een functie in het stedelijk of landsheerlijk (in dienst van de hertog vóór, in dienst van de Staten-Generaal na 1629) bestuur. Deze functies hebben we verdeeld in een viertal categorieën. Onder de categorie *stadsbestuur* hebben we schepenen, raden en rentmeesters of ‘goede mannen’ van de stad geteld. Onder de categorie *landsbestuur* vinden we functies als hertogelijk rentmeester in het kwartier van de Meierij, stadhouder van de hoogschout, stadhouder van een kwartierschout, rentmeester van de geestelijke goederen in ’s-Hertogenbosch en Maasland, commissaris van konvooien en licenten, commies ter recherche, commissaris van de monstering, enz.¹⁸⁴ De derde categorie *subalterne functies* bevat lagere bestuurlijke en administratieve functies als weesmeester, kerkmeester, gasthuismeester, politiemeester, rentmeester van een van de vele gasthuizen in de stad, blokmeester van een van de negen blokken.¹⁸⁵ De vierde categorie *stedelijke ambtenaren* bevat het hogere ambtenarenkader in dienst van de stad: pensionaris, secretaris, griffier. Vervolgens hebben we het percentage bestuurders op het totaal aantal op zerken genoemde mannen uitgezet (figuur 10).

Het was te verwachten, en dat blijkt ook echt zo te zijn, dat veel stadsbestuurders een eigen graf in de kerk hadden. Hun aandeel stijgt van 15% voor 1629 naar 17% erna. Bij de landsheerlijke functionarissen is de stijging nog groter: van 1% naar 7%. Ook dit ligt in de lijn der verwachting, als men bedenkt dat voor 1629 slechts enkele van dergelijke beampten in de stad verkeerden, met name de hoog- en laagshout (in de praktijk waren die functies sinds 1535 verenigd in één persoon¹⁸⁶) en de hertogelijke rentmeester, terwijl na 1629 en met name na 1648 van de gewestelijke ambtenaren die zich met Staats-Brabant bezighielden, zich een aanzienlijk aantal in Den Bosch vestigde. Deze functionarissen brachten het als vooraanstaande burgers van gereformeerden huize op termijn niet zelden tot schepen van hun nieuwe woonplaats.

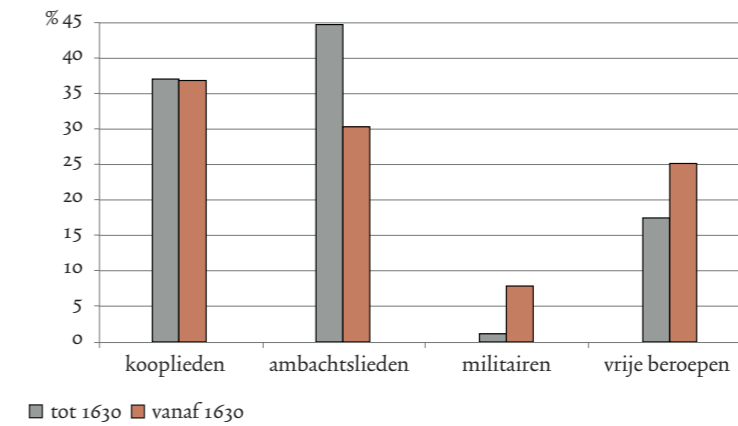
Wat de professionele structuur van de groep betreft beschikken we over relatief weinig gegevens. Van slechts 22% van de gehele groep kennen we het beroep, en daar is vrijwel geen enkele vrouw bij. Van 38% van de mannen – voor 1629 30%, erna 47% – weten we wat ze voor de kost deden. We heb-

¹⁸⁴ In de periode tot 1629 vinden we in onze groep geen combinatie van deze beide categorieën, erna wel. Aangezien het hier om functies van hetzelfde niveau gaat zijn in de betreffende persoon bij beide categorieën meegeteld.

¹⁸⁵ Veel personen uit de categorie *stadsbestuur* hebben in hun carrière ook *subalterne functies* vervuld. Daar die laatste categorie duidelijk een lagere status heeft, zijn de betreffende personen alleen onder de categorie *stadsbestuur* geteld.

¹⁸⁶ Jacobs 1986, 239-240.

Figuur 11. Procentuele verdeling beroeps categorieën voor en na 1629.

ben deze mannen in een viertal groepen ingedeeld: kooplieden; ambachtslieden; militairen en vrije beroepsbeoefenaren als medici, juristen, docenten.¹⁸⁷ We geven de procentuele verdeling van de verschillende beroeps categorieën over de genoemde personen in figuur 11. In de eerste plaats zien we veel mannen die zich met allerlei vormen van handel bezighielden. Daarnaast een – tot 1629 zelfs grotere – zeer gevarieerde groep ambachtslieden, van hoedenmakers tot slaggers, van bontwerkers tot kaarsenmakers, van bierbrouwers tot bakkers. Van sommigen kon worden vastgesteld dat ze – vaak diverse malen – deken van hun ambachtsgilde zijn geweest.¹⁸⁸ Na 1629 zien we een behoorlijke daling van het percentage ambachtslieden. Een sterke stijging na 1629 vertonen de militairen, hetgeen te verwachten is in een stad die vanaf dat jaar een van de belangrijkste schakels in de zuidelijke verdedigingslinie van de Republiek werd en daarom steeds een groot garnizoen herbergde.

Het beroep zegt op zich niet zoveel over de mate van welvaart van de genoemde personen. Op dat punt beschikken we over zeer weinig bruikbare bronnen. De enige beschikbare bron bestaat uit een reeks belastinglijsten uit het begin en het midden van de zestiende eeuw.¹⁸⁹ De basis van deze lijsten was niet steeds dezelfde, de ene keer werd belasting geheven *na state, macht, eere ende ryckdomme*, dan weer ging het om een percentage van de geschatte waarde van het woonhuis, dan weer om een percentage van *incomen, neringe, comanscappe*: kortom moeilijk te vergelijken grootheden. Bij gebrek aan beter materiaal baseren we ons op deze bron en gaan we ervan uit dat, ongeacht wat de precieze basis ervan was, zo’n belastinglijst toch in belangrijke mate de financieel-economische en sociale rangorde van de stedelijke bevolking weerspiegelt. Van 72 van de personen op de zerken kon de gemiddelde positie in de zestiende-eeuwse belastinglijsten worden bepaald. Maar liefst 63% hen behoorde tot de 10% die de hoogste belasting betaalden, tot de 10% daaronder behoorde er nog eens 25%. In de zestiende eeuw behoorden de meeste personen met een eigen zerk in de Sint-Jan tot het welvarendste deel van de bevolking. Ervoor en erna beschikken we niet over soortgelijke bronnen, maar het ligt voor de hand dat ook toen alleen de welgestelden zich een graf in de Sint-Jan konden veroorloven.

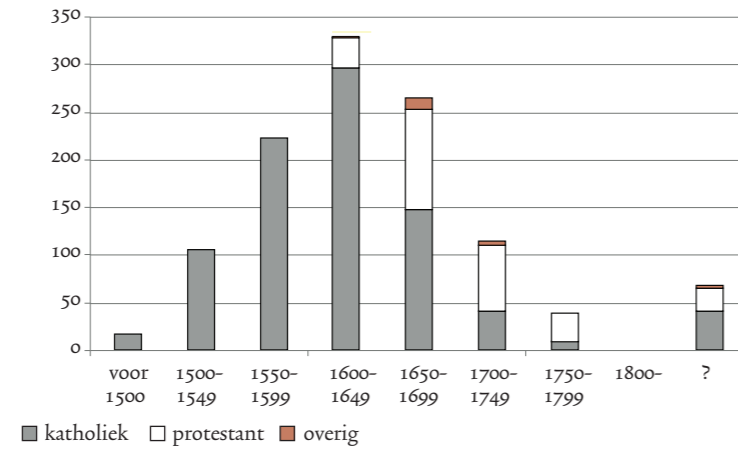
We hebben de maatschappelijke functies, beroepen en financieel-economische positie van de op de zerken genoemde personen nu, voor zover mogelijk, bekeken. Deze mannen en vrouwen behoorden steevast tot de brede maatschappelijke bovenlaag van welgestelde kooplieden en beter gesitueerde ambachtslieden, die financieel een redelijk verzekerd bestaan leidden. Tot deze laag moeten we vooral ook de vele stadsbestuurders rekenen, die, als ze al niet van de opbrengst van hun bezittingen konden rente-

¹⁸⁷ We zijn ons ervan bewust dat een dergelijke benadering niet voldoet aan de nieuwste ontwikkelingen en eisen van de sociaal-economische geschiedenis (zie bijvoorbeeld Hanus 2010, 200-209).

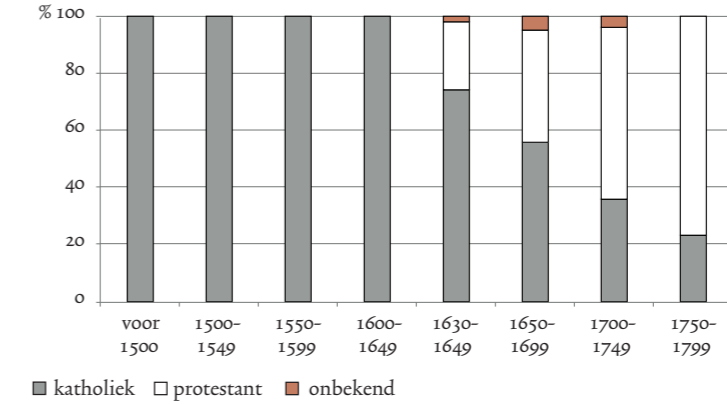
¹⁸⁸ Gegevens over dekens van de gilden heb ik – in het kader van het onderzoek voor mijn proefschrift – alleen over de periode tot circa 1580 systematisch verzameld.

¹⁸⁹ Zie voor bronnen en methodiek: Hanus 2010, 287-306; Schuttelaars 1998, 288-289, 484-485.

Figuur 12. Aantal op zerken vermelde personen, verdeeld naar religie per periode van 50 jaar.

Figuur 12. Procentuele verdeling van het aantal personen op zerken naar religie per periode.

nieren, niet zelden ook in het commerciële bedrijf actief waren. Over de hele periode zijn het personen uit deze bovenlaag die de meeste zerken in de Sint-Jan kopen. *Het kerkgebouw is voor de adel, de vooraanstaanden en de rijken*, constateerde Philippe Ariès, de al vaker aangehaalde historicus van de dood.¹⁹⁰ Een conclusie die wij na het voorgaande alleen maar kunnen onderschrijven. Dat gold zeker na 1629 toen de tweede grootverbruiker van zerken uit de stad verdween, de geestelijkheid.

Bekijken we het aandeel van mannelijke geestelijken en van hun tegenvoetters van na 1629, de predikanten, in de totale groep mannen.¹⁹¹ Voor 1629 behoorde maar liefst bijna 30% van de mannen die op de zerken vermeld worden, tot de geestelijke stand, verreweg de meesten van hen waren kanunnik of beneficiant van de Sint-Jan. Dit aandeel zal in werkelijkheid nog aanzienlijk groter zijn geweest, want juist de priesterzerken werden na 1629 als eerste hergebruikt of verwijderd. Het lot van de zerk van kapitteldeken Gysbertus Coeverincx († 1613) kan dit illustreren: zijn graf in het hoogkoor moest in 1658 wijken voor de begrafenis onder een nieuwe zerk van militair gouverneur Johan van Wijnbergen (zerk 479). In 1687 kondigden de kerkmeesters af dat degenen die meenden rechten te kunnen doen gelden op de sarcken toegescomen hebbende aen papen binnen dese kerck begraven zich binnen drie maanden moesten melden en dat de pape zarcken die dan niet waren opgeëist, aan de kerkfabriek zouden vervallen en publiek worden verkocht.¹⁹² Veel van die ‘papenzerken’ bleven overigens ook daarna gewoon in de kerk liggen, als afdekking van een kerk- of particulier graf. Als we naar vrouwelijke geestelijken, begijnen en geestelijke maagden kijken zien we dat voor 1629 het aantal zerken van begijntjes 4% van de vrouwen betreft. Het is overigens maar zeer de vraag of deze zerken oorspronkelijk in de Sint-Jan hebben gelegen. Het ligt voor de hand dat ze op een later tijdstip uit de Begijnhofkerk naar de buurkerk zijn verhuisd.

Na 1629 was het zo goed als over met het begraven van katholieke geestelijken in de Sint-Jan, nog slechts een enkele priester, steeds een geboren Bosschenaar, vond er een plaats, meestal in een al bestaand familiegraf. Heer Aert van de Velde (zerk 143) wordt in 1669 als laatste geestelijke die voor 1629 in de stad had gewoond, op een zerk genoemd. De enige katholieke geestelijke wiens naam in de achttiende eeuw op een grafsteen wordt vermeld is predikheer pater Hyacinthus Spycckers († 1770, zerk 295). Van de vrouwen is er na 1629 – naast het bijzondere geval van de heilige non van Oirschot (zerk 134) – nog één begijn (Heilken Zierneels, † c.1646, zerk 142) en één geestelijke maagd (Catharina de Leeuw, † 1695, zerk 491) begraven. Van die laatsten zullen er in werkelijkheid ongetwijfeld meer te vinden zijn onder de op de zerken vermelde ongehuwde vrouwen. Maar deze geestelijke maagden of klopjes deden hun werk in stilte en zijn dan ook moeilijk als zodanig te identificeren.¹⁹³ Van het veel kleinere aantal

protestantse predikanten die de stad tot het einde van de achttiende eeuw bedienden, zijn er acht met een zerk in de Sint-Jan begraven.¹⁹⁴

Hoe lag de getalsverhouding tussen katholieken en protestanten? Konden we aan de hand van de begrafenislijsten van slechts een klein deel der begravenen de religieuze overtuiging vaststellen (par. 2.2), dankzij het detailonderzoek van de zerken weten we van vrijwel elke persoon – op slechts 2% na – tot welke geloofsgemeenschap hij of zij behoorde. Kijken we naar de absolute getallen (figuur 12), dan zien we vanaf 1629 een steeds groter aandeel protestanten (vrijwel allemaal gereformeerden en een enkele anglicaan en lutheraan). Bij een procentuele verdeling tussen de verschillende religies (figuur 13) wordt dat nog duidelijker. Vanaf het moment dat ze zich na 1629 in de stad gingen vestigen, lieten naar verhouding steeds meer protestanten hun namen op de zerken hakken en loopt het aandeel van de katholieken evenredig terug.

Kijken we tenslotte naar de verdeling in de tijd van het aantal genoemde personen, dan zien we (figuur 14) een ontwikkeling die vergelijkbaar is met die van het aantal nieuwe zerken (zoals eerder in figuur 8 weergegeven). Wat de periode tot circa 1600 betreft kunnen we voor de genoemde personen hetzelfde voorbehoud maken als bij de zerken: veel zerken uit die periode zijn verdwenen, dus ook de namen van de personen die erop vermeld stonden. De ontwikkeling van het aantal vermelde personen in de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw, een scherpe daling, volgt die van het aantal zerken op de voet, zij het met enige vertraging.

We constateerden eerder al een daling van de populariteit van grafzerken als funeraire uitingsvorm vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op basis van de gegevens over het aantal genoemde personen kunnen we dat nog toespitsen: aanvankelijk lijkt de mentaliteitsverandering zich vooral te hebben geuit in de toenemende aarzeling om een geheel nieuwe zerk te laten maken, terwijl het toevoegen van een naam op een bestaande zerk dan nog quasi vanzelfsprekend is. Naarmate het aantal nieuwe zerken daalde, werd ook dat steeds minder een automatisme. Daarbij hield de magistraat, de protestantse bestuurlijke elite van de stad, nog het langst vast aan het gebruik van een grafzerk, maar steeds minder katholieken kochten in de loop van de achttiende eeuw een nieuwe grafsteen of lieten zich op een bestaande grafsteen bijschrijven.

Bij die protestantse regenten gaat het overigens in veel gevallen zelfs allang niet meer om een eenvoudige grafzerk, maar vaak om een eigen grafkelder. Van 45 van de 501 zerken weten we dat ze een grafkelder hebben afgedekt. Vaak gaat het hier om oudere zerken die bij de aanleg van zo’n kelder werden hergebruikt.¹⁹⁵ Wanneer de eerste grafkelders in de Sint-Jan zijn aangelegd, weten we niet. In de begraafordonnantie van 1635 worden er in ieder geval wel een aantal bepalingen aan gewijd.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Ariès 1987, 97.

¹⁹¹ Voor alle duidelijkheid: vrouwelijke kloosterlingen zijn voor zover bekend nooit in de Sint-Jan begraven

¹⁹² ASJ 1 (8-12-1687).

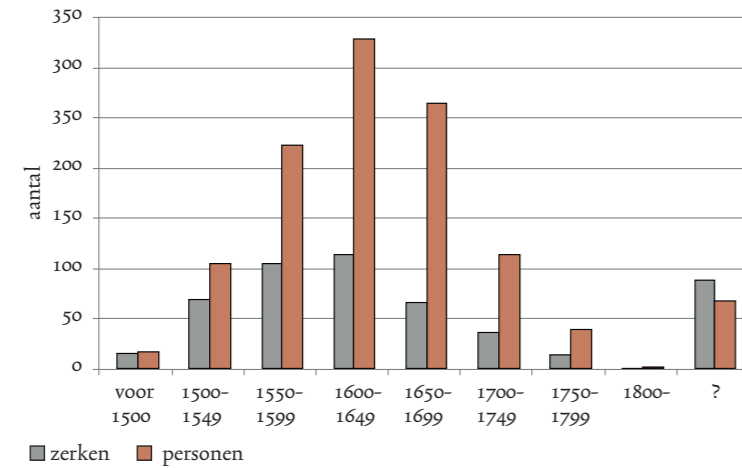
¹⁹³ Zie bijvoorbeeld ook bij zerken 477, 500.

¹⁹⁴ Graas, 245.

¹⁹⁵ Zie voor meer bijzonderheden verderop bij de archeologische waarnemingen.

¹⁹⁶ SAH OSA 1026 146v-150r (30-10-1635).

Figuur 14. Aantal zerken en aantal personen vermeld op de bewaard gebleven zerken in de Sint-Jan, per periode van 50 jaar.

Het fenomeen van de grafkelder was dus bekend en er zullen ook al wel enige zijn geweest, waarschijnlijk met name in en rond het hoogkoor. De grote bloei van de grafkelders begint echter na 1629, wanneer een behoorlijk aantal van de nieuwe magistratsfamilies eigen familiekersen in de kerk laat bouwen, terwijl katholieken dit nauwelijks deden. Dat veel van de protestantse bestuurders een familiekerk in de kerk hadden, heeft ongetwijfeld ertoe bijgedragen dat nieuwe regentenfamilies tot ver in de achttiende eeuw op hun beurt ook kelders lieten aanleggen en dat relatief veel protestantse regenten nog lange tijd hun naam lieten bijschrijven op de deksteen van hun kelder.

Duidelijk is dat de 'grafzerkencultuur' in de loop van de achttiende eeuw snel terrein verloor. De begrafenissen van de elite waren ook in die periode grootse evenementen, die ten volle werden benut om het prestige van persoon en familie uit te dragen. Wat de permanente gedenktekens betreft zien we in deze tijd echter een versobering: op de zerken worden nauwelijks nog ornamenten toegepast, de enige versiering bestaat uit een eenvoudige inscriptie. Daar blijft het niet bij, er is zelfs een structurele afname: nieuwe grafzerken met inscripties, toevoeging van inscripties op bestaande zerken, het gebruik van rouwborden (zie par. 4.2), allemaal vertonen ze een sterk dalende tendens gedurende de hele achttiende eeuw.

3.3. Zerken versus begrafenissen

Als we onze analyses van de begraaflijsten, van de zerken en van de daarop vermelde personen op een rijtje zetten, kunnen we concluderen dat in de loop der eeuwen, minstens vanaf de veertiende eeuw tot aan het begin van de negentiende eeuw, enkele tienduizenden Bosschenaren hun laatste rustplaats in de Sint-Jan hebben gevonden. De meesten van hen zijn anoniem binnen de muren van de kerk begraven, een klein percentage was in staat om een eigen graf te kopen, dat door middel van een grafzerk te markeren en zo de eigen status en die van de familie uit te dragen. Grafzerken zullen binnen de kerk zijn geïntroduceerd door geestelijken, al snel gevolgd door de regionale adel en het stedelijk patriciaat en in hun voetspoor door een bredere bovenlaag van de stedelijke bevolking. Vanaf de vijftiende eeuw – en waarschijnlijk ook al eerder – tot na het midden van de zeventiende eeuw was er sprake van een vitale grafzerkencultuur in de kerk. Velen kochten graven en versierden die met fraaie zerken. De omloopsnelheid was groot, hetgeen kan verklaren waarom er zo weinig zerken van voor 1500 zijn bewaard.

Na 1629 krijgt de stad nieuwe bestuurders van gereformeerden huize, die net als hun katholieke voorgangers prominente graven in de Sint-Jan wensten. Het was deze gereformeerde bestuurslaag die verantwoordelijk is voor de aanleg van veel grafkelders in de kerk, een constructie die daarvoor nauwelijks bestond. Intussen bleven ook de katholieke grafeigenaren hun doden in de Sint-Jan begraven en werden er als vanouds enkele tientallen anderen per jaar anoniem in kerkgraven begraven.

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw zien we de eerste symptomen van een afnemend gebruik van de grafzerk: minder nieuwe zerken, meer hergebruik van oude zerken, minder toevoegingen van namen op familiezerken. Deze ontwikkeling zet zich in de achttiende eeuw versneld

door. Katholieken kopen nauwelijks nog nieuwe graven, laat staan zerken, en ook van protestantse zijde neemt de vraag af. Steeds meer particuliere graven komen in de loop van de achttiende eeuw terug in handen van de kerkfabriek. Het zijn vooral de regentenfamilies die hun grafkelders nog in ere houden.

Het aantal begrafenissen in de kerk daarentegen blijft eind zeventiende eeuw en begin achttiende eeuw met rond de 85 per jaar redelijk stabiel. Dit moet wel betekenen dat deze 85 personen in toenemende mate in kerkgraven werden bijgezet of wellicht in eigen graven, zonder dat hun naam op de zerk werd bijgeschreven. Na 1730 daalt het aantal begrafenissen binnen de kerk aanzienlijk om rond 1750 weer te stabiliseren op gemiddeld 43 per jaar. Maar – en dat is op zijn minst opvallend te noemen – waar het aandeel van de gereformeerden in nieuwe zerken en in het bijschrijven van nieuwe namen op zerken alleen maar stijgt naarmate de achttiende eeuw vordert, neemt hun aandeel in het totaal aantal begrafenissen juist af ten gunste van het katholieke volksdeel.

4. Verdwenen zerken en andere memoria

4.1. Verzakkende vloeren, zwerfende zerken

Het is al herhaaldelijk opgemerkt: in de loop van de tijd zijn ettelijke grafzerken uit de Sint-Jan verdwenen. Regelmatig vervielen particuliere graven met de daaropliggende zerken aan de kerkfabriek omdat er geen eigenaar meer was te achterhalen. Dit betekende niet dat zo'n zerk dan werd verwijderd: zeker wanneer die in goede staat was, hadden de kerkmeesters geen reden om de steen te laten lichten en het gat in de vloer te dichten met dure nieuwe plavuizen. Maar met name tot het midden van de zeventiende eeuw, de tijd dat er nog grote vraag naar nieuwe particuliere graven was, zullen veel nieuwe eigenaars de oude grafsteen door een nieuwe, eigen zerk hebben vervangen. Toen vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de vraag naar particuliere graven sterk afnam, bleven veel zerken die allang geen eigenaar meer hadden, in de kerk liggen en lieten ook nieuwe eigenaren de oude zerken vaak gewoon op hun graf liggen, soms met, soms zonder toevoeging van hun eigen naam. Dat grafzerken 'uit de mode' raakten is er dus de oorzaak van dat nog zoveel zerken uit de zestiende tot achttiende eeuw bewaard zijn gebleven.

Veel zerken zijn bewaard gebleven, maar nog veel meer zijn er in het verre tot meer recente verleden verdwenen. Op basis van een aantal achttiende- en negentiende-eeuwse manuscripten zijn er 185 verdwenen zerken getraceerd.¹⁹⁷ En dat is nog maar het topje van de ijsberg. We zagen in paragraaf 1.1. dat in het *Obituarium* namen worden genoemd van een aantal personen die bij de diverse altaren in de kerk zijn begraven. Van velen van hen zijn geen zerken bewaard gebleven en ook worden ze niet in de handschriften vermeld: hun steen moet al (ver) voor het einde van de zeventiende eeuw zijn verdwenen. Wat is er bijvoorbeeld gebeurd met de zerk van mr. Goyaert Lombaerts van Enckevoirt (1524/6-1591) in de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap? Na diens dood was voor 31 gulden van de kerkmeesters van de Sint-Jan een *vuytgesleten seerck* gekocht, waar Philips de steenhouwer¹⁹⁸ voor 42 gulden een inscriptie in hakte en koperen platen op aanbracht.¹⁹⁹ Van deze zerk ontbreekt tegenwoordig elk spoor. Ook in de kerkmeestersrekeningen vinden we talloze vermeldingen van graven waar we geen tastbare herinnering meer aan hebben. Ter illustratie enkele voorbeelden uit de rekening van 1569/70²⁰⁰: *openinghe vanden sepulture van vrow Strijps; oepeninghe vanden sepultuer van joffrow mester Merselis Heijmans; vanden*

¹⁹⁷ Zie de 'Lijst van niet meer aanwezige zerken'.

¹⁹⁸ Waarschijnlijk een zoon van Philips de Steenhouwer, die begraven ligt onder zerk 372.

¹⁹⁹ BHIC Collectie Becx 23. Vergelijk De Bekker en Van Sasse van Ysselst 1905 en 1907; Van Dijk 1973, 466; Van Oudheusden, 167.

²⁰⁰ ASJ 1369.

sepultuer vande weduwe Scoercops; vanden rest vande sepultuer Aerts de Raet. In verband met de begrafenis van Margriet naeghelaeten weduwe wylen Frans Pelgherom ontving Lucas de grafmaker 7 stuivers voor de oepeninghe vander sepultuer, dat wil zeggen het openen van het graf van haar gestorven man Frans, en 41/2 gulden van haerder begraeffenis in Sint Jans kerck by haren man voor dat heylighe Sacrament. Of elk van genoemde graven met een gepersonaliseerde zerk was afgedekt, weten we niet, maar is wel waarschijnlijk. Van al deze voorbeelden is alleen de zerk van de weduwe Scoercops (169) bewaard gebleven.

Hoe zijn al die zerken nu uit de kerk verdwenen? Allereerst moeten we kijken naar de geschiedenis van de kerkvloer. Die vloer was voortdurend in beweging: jaarlijks werden tientallen malen zerken of plavuizen gelicht en graven geopend, niet altijd op de meest zorgvuldige wijze. Veel van de particuliere eigenaren besteedden bovendien weinig aandacht aan hun graven, die dan ook niet zelden verzakten, bijvoorbeeld doordat kisten na verloop van jaren vermolmden en inzakten. Overstromingen hebben eveneens tot verzakkingen geleid: zo waren in december 1740 met uitzondering van het hoogkoor de vloeren, zarcken en graven door het hooge water opgeligt geweest en weder ingestort.²⁰¹ Kortom: de kerkvloer was zeker geen mooie egale vlakke, maar eerder een hobbelig geheel van ongelijk liggende zerken en plavuizen.²⁰²

Het beheer van de vloer lag bij de kerkfabriek en was in de zeventiende eeuw in de praktijk een taak van de grafmakers. Allereerst moesten zij het openen van de vloer en het graven van het graf ordelijk aanpakken – zo mochten zij de zerken of plavuizen die zij uit de vloer haalden, niet in de buurt van het graf laten slingeren, maar moesten ze tijdelijk opslaan in het Bacx-koor – en na de begrafenis het graf weer netjes sluiten.²⁰³ Daarnaast zorgden zij voor het algemene onderhoud van de vloer: zij vervingen gebroken plavuizen en voerden reparaties aan zerken uit. Zo bepaalden de kerkmeesters in 1680 dat alsoo het graft ten noorden van het choir van Van de Water vervallen leyt ende niemandt daer nae wth siet, is geresolveert tot laste vande kerck t'selver wederom te laeten maecten. Daar werd wel aan toegevoegd dat wanneer er toch nog een eigenaar werd gevonden, de kosten op hem zouden worden verhaald.²⁰⁴ Wanneer de grafmakers in het kader van het algemeen onderhoud reparaties aan particuliere graven uitvoerden, presenteerden zij de rekening dan ook aan de eigenaren. Vanaf 1696 moesten de grafmakers, na een protest van de eigenaren, die zo blijkbaar ongevraagd op kosten werden gejaagd, een geconstateerd mankement eerst aan de rentmeester van de kerkfabriek melden, die dan in overleg met de eigenaar een redelijke prijs zou vaststellen.²⁰⁵ Deze gang van zaken bemoeilijkte het beheer van de vloer, zeker omdat veel particuliere eigenaren niet genegen waren te betalen. De rentmeester van de kerkfabriek formuleerde in 1707 de problematiek als volgt: dat verscheyde eygenaers niet naer haere graven comen omsien om die te laten hogen als mede om die met een behoorlycke sarck off groot plavuysen te decken soo als sulx requireert, waer door de vloer vande geheele kercke ongelyck blyft tot groot disciraat van soo een manefieck gebouw als St Jans kerke is.²⁰⁶

Een van de redenen – naast de behoefte om het eigendom van de graven systematisch vast te leggen – om in 1707 een grafregister aan te leggen was dan ook om de defecten van yder graft te noteren²⁰⁷ en op basis daarvan te komen tot een aanpak van de chronische problemen met de vloer. Maar de particulieren bleven onwillig en betaling bleek moeilijk af te dwingen. Daarom kozen de kerkmeesters in 1724 voor een rigoureuze andere oplossing. Hun voorstel was om die last te brengen op de kerk, omme de vloer, die dagelyx

²⁰¹ SAH OSA 432 (26-12-1740).

²⁰² Zie ook Mosmans 1931, 474; Peeters, 173-178.

²⁰³ SAH OSA 1026 141r-144v (30-10-1635). Dit gebeurde niet altijd even secuur, reden voor de kerkmeesters om in 1705 de grafmakers op te dragen dat zij de graven beeter sullen hebben aen te vullen ende gelyck te maecten (ASJ 1 29-4-1707). Zie ook par. 1.

²⁰⁴ ASJ 1 (10-4-1680).

²⁰⁵ ASJ 1 (30-8-1696).

²⁰⁶ SAH OSA 333 (14-9-1707).

²⁰⁷ ASJ 1 (29-4-1707).

reparatie vereyst in onderhoud te geeven en weder aan een ander kant, de kerke soodanige douceur te doen, dat de voornoemde last daar door wierde geboet,²⁰⁸ met andere woorden: de kerkfabriek de kosten voor het onderhoud van de vloer te laten betalen en haar op een andere wijze voor de gemaakte kosten schadeloos te stellen.²⁰⁹ Waarschijnlijk heeft de stadsregering toestemming gegeven voor deze nieuwe aanpak. Het onderhoud van de kerkvloer werd nu soms door de rentmeester op daggeld uitbesteed, enige malen is het ook voor een periode van enkele jaren via publieke aanbesteding vergeven.²¹⁰ Het onderhoud vereiste veel nieuw vloermateriaal. In 1751 werden bijvoorbeeld 1000 Blauwe Namense Plavuysen van 16 bij 16 duimen aangekocht en in 1769 3000 Brabantse of Brusselse plavuizen van 18 duimen in het vierkant.²¹¹

Heel wat beschadigde stenen, waaronder ook veel zerken, zijn in de loop van de tijd bij onderhoudswerkzaamheden uit de kerk verwijderd. Dit materiaal werd op verschillende plaatsen op het kerkhof rondom de kerk opgeslagen. Soms werd het hergebruikt – de sluitsteen van een grafkelder werd door een steenhouwer verkapt tot plavuizen²¹² –, veel vaker nog werd het verkocht. Zo lezen we in de stadsrekeningen van 1633/4 dat de rentmeester van de Sint-Jan in ruil voor onder andere 88 blokken Zichener steen ettelijke zerksteenen ende gehouden trapsteenen aan de stad leverde, die gebruikt zijn voor de pomp aan de markt.²¹³ In 1752 werden eenige stukken blauwe steenen – gezien het materiaal zeer waarschijnlijk fragmenten van oude grafzerken – die bij de reparatie van de vloer waren overgebleven, gebruikt als kantstukken van het straatwegje langs het zuidoosten van de kerk stond gemaakt te worden.²¹⁴ In 1770 ontving de rentmeester 102 gulden uit de verkoop van eenig oud houtwerk, plaviyzen ende gebroken zarken en steenen,²¹⁵ in 1771 zien we de verkoop van de stukke, oude zerk steenen en puyn van blauwe steen.²¹⁶

Regelmatig verkocht de kerkfabriek oude zerken aan particulieren. Dit werd soms gecombineerd met de verkoop van een graf,²¹⁷, maar vaak ook niet. Wat er in dat laatste geval met een dergelijke zerk

²⁰⁸ SAH OSA 1199 107r-109r (5-8-1724).

²⁰⁹ Die schadeloosstelling bestond uit drie onderdelen: (1) een verhoging van het begraafrecht; (2) een verhoging van de vergoeding die leden van de stadsregering voor hun banken in de kerk betaalden; (3) de verplichting aan een ieder die het grote baarkleed gebruikte tot minstens één uur groot gelui (à 12 gulden per uur). In 1770 werden de eenmalige de kosten van het grootschalige vloerherstel van dat jaar weer bij de grafeigenaren gelegd (ASJ 4 20-8-1770). Of deze wijze van financiering ook weer voor het reguliere onderhoud ging gelden is onduidelijk.

²¹⁰ ASJ 2 (3-4-1732; 10-6-1732; 20-6-1732); 4 (11-7-1768; 25-7-1768; 9-7-1770; 4-3-1771; 18-3-1771).

²¹¹ ASJ 4 (17-4-1769); SAH OSA 372 (19-5-1751, 27-6-1752); Mosmans 1931, 474; Peeters, 176; 177.

²¹² ASJ 4 (7-1-1771).

²¹³ Van Zuylen 1863-1866, 1385. In Breda werd in 1580 een grote hoeveelheid oude grafzerken gebruikt voor de fundering van een inundatiesluis (Van Boven 1987, 39). In Gent was het verkopen en hergebruiken van oude zerken in de middeleeuwen vrij normaal. Aan het einde van de negentiende eeuw zijn er grote aantallen zerken teruggevonden die waren gebruikt bij de aanleg van een aantal sluizen. In 1489/90 bepaalde het Gentse stadsbestuur zelfs dat alle vloerzerken uit de kerken die niet door familie of nakomelingen werden opgeëist, zouden worden opgekocht voor de verbetering van de stedelijke verdedigingswerken (Despodt, 4, 109).

²¹⁴ SAH OSA 372 (31-7-1752).

²¹⁵ SAH OSA 6085 (1770).

²¹⁶ ASJ 4 (9-8-1771).

²¹⁷ Matheus Sopers (zerk 500) kocht op 21 mei 1710 voor 25 gulden een grafstede. Dezelfde dag betaalde hij f 15,75 wegens een sarck steen tot desselfs grafstede in St Jans kerck synde ses voeten langh ende drie en een halve voet breedt (SAH OSA 6031; 6139). De aankoop van graf en zerk vond dus

14. grafsteen van Catharina Pelgrom, tegen de buitenzijde van het toenmalige Noordbrabants Museum, ca. 1965.

15. een grafsteen voor de deur van een huis in een naamloos zijstraatje tegenover de Sint Pieterskerk, ca. 1960.

gebeurde, is onduidelijk. Wat was bijvoorbeeld majoor Nicolaes vander Linden, gelegerd op fort Sint-Anthonie, van plan met een serck die on stucken was in St Jans kerk²¹⁸. waar hij in 1680 10 gulden voor neertelde? Het is in ieder geval wel duidelijk dat verkochte zerken niet altijd op hun plaats bleven liggen. Zo werd grafmaker Anthonis Hermans in 1612/3 betaald om vande twee sarcken die vercocht syn, op te nemen en toe te maecten mit plavyusen.²¹⁹

Ook eigenaren van particuliere graven kunnen zerken uit de kerk hebben laten verwijderen. Dit kwam alleen onder bijzondere omstandigheden voor; en is niet bekend van de Sint-Jan, wel van enkele andere kerken in de stad. Aanleiding was de ontmanteling in de decennia na 1629 van de vele kloosters die de stad rijk was. In die kloosterkerken waren naast kloosterlingen ook veel leken begraven. Wanneer de laatste kloosterling was vertrokken of overleden, kregen de gebouwen een nieuwe bestemming en waren de stoffelijke resten en grafzerken niet meer veilig. Met de afbraak van het predikherenklooster in 1641 werden diverse stoffelijke resten naar de Sint-Jan overgebracht en daar onder een nieuwe zerk herbegraven (bijvoorbeeld zerk 445). In datzelfde jaar werd ook het minderbroederklooster gesloopt. Daar lagen onder een fraaie zerk de stoffelijke resten van Henrick van Broeckhoven (1544-1604), in leven pensionaris, schepen en rentmeester van de stad en rentmeester van de Staten van Brabant in het kwartier van 's-Hertogenbosch, en zijn vrouw Johanna van Weert alias van der Stegen (ca. 1550-1605). Hun zoon Rogier liet de stoffelijke resten van zijn ouders naar Rumst – tussen Mechelen en Antwerpen – vervoeren, waar de familie inmiddels een grafkelder bezat. De grafzerk werd uit de vloer van de minderbroederkerk gelicht en naar de Bossche woning van Rogier gebracht. Daar heeft de steen tot 1656 gelegen. Na Rogiers dood is de oude inscriptie verwijderd en is de steen met een nieuwe inscriptie op diens graf in de Sint-Jan geplaatst (zerk 392).²²⁰

De zerk van Katherina Derix Pelgroms wordt in Handschrift 1709 vermeld met als toelichting: dese fraije sarck steen met het wapen en quartiere heeft gelegen opt choir bij de wilhelmieten of Baselers, is nu int huys van Mevrouw Pelgrom nu de Ghistelle. Dezelfde zerk neemt Bloys van Treslong Prins op in zijn *Genealogische en heraldische*

op dezelfde dag plaats, maar wordt toch in twee aparte posten verantwoord door de rentmeester.

²¹⁸ SAH OSA 6006.

²¹⁹ ASJ 2277.

²²⁰ Donnet 44-46. Met dank aan Wim Cöp.

gedenkwaardigheden uit 1924, met als locatie op de plaats achter de keuken van het perceel Verwerstraat, genummerd 85, te 's-Hertogenbosch, in 1919 bewoond door de heer H. Grasso, waar hij aan toevoegt dat deze grafzerk oorspronkelijk in de kapel van het Bethaniënklooster had gelegen.²²¹ Midden jaren zestig fotografeerde J.A.M. Roelands deze zerk, die inmiddels was geplaatst tegen de zijmuur van de oude Sint-Jacobskerk (afb. 14);²²² nu wordt hij bewaard in het depot van op van het Noordbrabants Museum. Catharina (1535/6-1559) dochter van Dirck Pelgrom en zijn eerste vrouw Agnes van Auwen – beiden begraven in de Sint-Jan (zerk 164) – was gehuwd met Jan van der Hoeven. Ze stierf op vrij jonge leeftijd.²²³ Het klooster van de wilhelmieten op de Baseldonk, even buiten de stadsmuren, was in 1542 afgebroken om een vrij schootsveld vanaf de stadswallen te krijgen. Onder leiding van prior Simon Pelgrom bouwden de kloosterlingen een nieuw klooster op de Windmolenberg, waarvan de kapel in 1549 werd ingewijd.²²⁴ Catharina, een achternicht van prior Pelgrom, kreeg een laatste rustplaats in het koor van deze kapel. Na 1629 waren de wilhelmieten gedwongen de stad te verlaten en in 1641 werd het kloostercomplex verkocht en in diverse woonhuizen opgedeeld. Waarschijnlijk rond die tijd zal de grafzerk uit de kapel zijn verwijderd door een lid van de familie Pelgrom. Rond 1700 lag de zerk in het huis van Anna Maria Pelgrom, vrouw van Maximiliaan Anthony de Ghistelles, majoor in dienst van de Verenigde Nederlanden. Deze Anna Maria stamde rechtstreeks af van Laurens Pelgrom, een oom van Catharina.²²⁵

Her en der in de stad vond men oude grafzerken uit de Sint-Jan en andere kerken en kloosters in het plaveisel van de straten. Een van de achttiende-eeuwse manuscripten waarin grafzerken worden beschreven, het Handschrift Van der Lely, vermeldt bijvoorbeeld: *deze en volgende zark sijn uijt het een ofte ander klooster of kerk en leggen nu in de groote kerk straat in een stoep (f. 62v); leijt in de Peperstraet in een stoep (f. 63r); en in de Hintemerstraat in een stoep (f. 77r)*. Nog in het midden van de twintigste eeuw kon men op diverse plaatsen in de stad (restanten van) grafzerken in stoepen en straten terugvinden (afb. 15).

²²¹ Handschrift 1709, blz. 235; Bloys van Treslong Prins I, 271.

²²² In die jaren het onderkomen van het Noordbrabants Museum en nu van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumentenzorg van de gemeente 's-Hertogenbosch (BAM).

²²³ Adriaenssen 1989-1995, 1989, 116.

²²⁴ Heijting 227-232; Van Sasse van Ysselt III, 32-48.

²²⁵ Van Sasse van Ysselt II, 105, 171, 244-245.

BEGRAVENISSE VAN
LUCAS CLOOTS STERFT DEN
5 DECEMB. 1673 ENDE ANNA
MARIA SYNEN HUYSVR. STERFT
17 JULI 1672 ENDE MERCUS
CLOOTS S...OON
STERFT ... 1671

Enkele jaren geleden werd bij de renovatie van een aantal panden in de Schilderstraat, op een achterplaatsje dat met brokken natuursteen was geplaveid, een fragment van een grafsteen teruggevonden. Wat er nog over is van de tekst luidt als volgt: ..EN.. / ..YNEN .. / ..DEN 23 SEP... In Handschrift Van der Lely, 60r, vinden we: *begravenisse van Lucas Cloots sterft den 5 decemb. 1673 en Anna Maria sijn huisvr. sterft 17 jul. 1672 en Mercus Cloots sijn soon sterft den 23e sept. 1671.*²²⁶ Als we deze tekst op het zerkfragment uit de Schilderstraat projecteren lijkt dit precies te passen (afb. 16).

Wat weten we over het graf van de familie Cloots? Metselaar Lucas Cloot uit Kerdorp werd in 1653 poorter van Den Bosch.²²⁷ Lucas en zijn vrouw Anna Maria hadden voor zover bekend één zoon, Marcus. Deze ging op 16 augustus 1659 in ondertrouw met het Bossche meisje Geertruyt Peters van der Leye. Zij woonde toen op de Uilenburg, hij in de Nieuwstraat. In januari 1662 werden Marcus en Geertruyt lidmaat van de hervormde gemeente. Uit hun huwelijk werden vier kinderen in de Grote Kerk gedoopt: Pieternel (5-2-1662), Jeurje of Juriaen (14-4-1664), Anna Maria (11-11-1666) en Lucas (1-11-1668). In juni 1666 stierf een van de oudste kinderen en werd op het Sint-Janskerkhof begraven. Enige tijd later, op 23 september 1671, overleed Marcus. De familie kocht toen voor hem een *groeffstede leggende met den eenen eijnde aen t'gragt van Govert Desmenschen ende t'ander eijnde aen t'gragt van Domine Costerus*. De formaliteiten rondom de aankoop van dit graf zullen wel de reden zijn dat Marcus uiteindelijk pas een week na zijn dood, op 1 november in de Sint-Janskerk werd begraven.²²⁸

Marcus' ouders leefden toen nog. In 1670 had vader Lucas het huis 'Middelborgh' in de Sint-Anthoniestraat gekocht, in 1671 had zoon Marcus namens zijn vader nog een huis Achter de Mandemakers gekocht. Kort daarop overleed op 17 juli 1672 Anna Maria. Zij werd drie dagen later in de Sint-Jan begraven in het graf waarin kort daarvoor haar zoon zijn laatste rustplaats had gevonden. Ruim een jaar later, op 5 december 1673, overleed ook Lucas en hij werd vijf dagen later in hetzelfde graf begraven.²²⁹

Enkele decennia nadien, in 1709, werd de tekst van deze zerk opgetekend door de vervaardiger van Handschrift 1709. In het Handschrift Martini uit 1821 komt de zerk niet meer voor. In de loop van de achttiende eeuw zal de steen dus uit de kerk zijn verwijderd.

Is nog te achterhalen waar dat graf, deze zerk heeft gelegen? Bij de aankoop in 1671 werden de belendende graven vermeld: die van *Govert Desmenschen* en dominee *Costerus*. Deze beide zerken komen in de achttiende-eeuwse handschriften voor, maar over de plaats in de kerk wordt daar niets gemeld.

²²⁶ Voor de in spelling iets afwijkende tekst uit Handschrift. 1709, zie 'Lijst van niet meer aanwezige zerken', 666.

²²⁷ SAH OSA 1505 12v; 3268 53v.

²²⁸ SAH DTB 70 (5-2-1662, 14-4-1664), DTB 71 (11-11-1666, 1-11-1668); DTB 135 (16-8-1659); AHG 56 82v, 148v; OSA 6004 (1-11-1671).

²²⁹ ASJ rekening nr. 253 (10-12-1673); SAH OSA 6004 (20-7-1672); RA 1627 73 (10-1-1670); RA 1628 136 (28-1-1671).

Handschrift Martini noemt de zerk van Desmenschen niet meer, die moet derhalve ook voor 1821 zijn verwijderd. De zerk van Costerus lag er echter nog wel: Martini tekende de tekst op en gaf de locatie van de zerk (nr. 353 op zijn kaart), enkele meters ten oosten van het hek van de doopkapel. Waarschijnlijk is deze zerk tussen 1673, het jaar waarin dominee is begraven, en 1821 niet verplaatst. De zerk van de familie Cloots zal dus tussen 1671 en het moment dat hij is verwijderd, hier vlakbij hebben gelegen, in de binnenste zuidelijke schipzijbeuk, in de tweede travee vanaf het westen. Nadat de zerk op een onbepaald moment in de achttiende of begin negentiende eeuw uit de kerk is weggehaald – wellicht was hij toen al beschadigd –, is hij hergebruikt als bestratingsmateriaal en – via tussenstations? – uiteindelijk achter het huisje in de Schilderstraat beland.

Verdwenen zerk 684, de grafsteen van Johan Daverveldt c.s., lag kort voor 1889 nog op de binnenplaats van een huis in 's-Hertogenbosch – helaas wordt geen adres gegeven – en wordt dan omschreven als: *een oude grafsteen, groot 112 bij 80 cm. en gemaakt van een bruinroode, korrelige steensoort; die steen verkeert in zeer slechten staat.*²³⁰ Waar deze steen is gebleven? We weten het helaas niet.

In 1975 stuitte men ten zuiden van de kerk, bij graafwerkzaamheden voor de verplaatsing van het beeld van Sint-Jan naar de Parade, op de grafzerk van ene Christine Wouts, dochter van Poppel, die in 1535 of 1581 was gestorven.²³¹ Gezien de plaats betreft het wellicht een begijntje, maar mogelijk heeft de zerk ooit op het zuidelijk deel van het kerkhof gelegen en wellicht daarvoor in de kerk. Intussen ontbreekt elk spoor van deze steen. In 1983, waarschijnlijk bij herbestravingswerken aan de Parade, stuitte men opnieuw op fragmenten van een drietal zerken; deze worden in de depots van de BAM bewaard.²³² Bij deze laatste voorbeelden gaat het om zestiende-eeuwse zerken die niet in Handschrift 1709 zijn opgetekend, dus waarschijnlijk toen al onder de grond waren verdwenen. Het Bossche bodemarchief zal naar verwachting in de toekomst nog meer van dit soort verrassingen prijsgeven.

Waar we dus aan de ene kant zo af en toe nog 'nieuwe' zerken vinden,²³³ moeten we helaas constateren dat er anderzijds ook nog steeds zerken verdwijnen. Zo zijn eind negentiende en begin twintigste eeuw in de noorder buitenmuur van de gerfkamer van de voormalige Broederschapskapel nog fragmenten van grafschriften waargenomen. Mosmans meldt dat ze op één na onleesbaar waren geworden, van het ene leesbare geeft hij een tekening (afb. 17). Tegenwoordig treffen we op de aangegeven plaats een gladde muur aan.²³⁴ Een ander grafscript, uitgehouwen in vijf stenen in de tweede muurbeer van het schip aan de zuidzijde van de kerk, wordt door Smits genoemd, er zijn zelfs foto's van uit naar schatting de jaren zestig van de vorige eeuw, maar is tegenwoordig niet meer te vinden.²³⁵

²³⁰ Mededeling van W.J(uten) in het *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 6 (1889), onpagineerd. Met dank aan Hans Pennings.

²³¹ *Brabants Dagblad* 11-11-1975. Met dank aan Ed Hupkens die het krantenknipsel aantrof in de Collectie Roelands op het Stadsarchief.

²³² Het gaat om de zerken van Joest Franken en zijn vrouw Lysbeth (†1552), Michiel Bartholomeus (†1561), en van ene Aleydt en haar zuster. Met dank aan Ronald van Genabeek.

²³³ Fascinerend zijn bijvoorbeeld ook twee plavuisachtige stenen die bij een verbouwing in de kelder van restaurant De Tent aan de Hinthamerstraat zijn gevonden en tegenwoordig in dit restaurant zijn tentoongesteld. In Sint-Michielsgestel ligt in de tuin van 't Vaantje aan de Dommel de zerk van een Bossche begijn uit 1548. Met dank aan Jac. Biemans.

²³⁴ Hezenmans 1866, 17; Mosmans 1931, 133; Smits 1912, XII. Met dank aan Leo Peters die zo vriendelijk was mij naar de aangegeven plaats te begeleiden. Zie 'Lijst van niet meer aanwezige zerken', 544.

²³⁵ Smits 1912, 318; 'Lijst van niet meer aanwezige zerken', 539. Zowel Harry Tummers als Ronald Glaudemans hebben afzonderlijk van elkaar tevergeefs naar dit grafscript gezocht.

17. Tekening door Jan Mosmans van een grafschrift in de noorder buitenmuur van de gerfkamer van de voormalige Broederschapskapel. Uit: Mosmans 1932

Tot slot van dit onderdeel staan we stil bij wat het archeologisch onderzoek ons kan leren over begraven en het gebruik van grafzerken in de Sint-Jan. Dit zal helaas geen lang verhaal worden: tot nu toe heeft er nog nauwelijks archeologisch onderzoek plaatsgevonden binnen de muren van de kerk. Omdat er in en om de Sint-Jan nooit aanleiding is geweest tot intensief graafwerk, tot meer dan enig incidenteel werk onder maaiveld en vloer, is er weinig bekend over de constructie en de vorm van de fundamenteën, constateerde Peeters. Een kwart eeuw later staat deze constatering nog steeds overeind, behoudens een korte opgraving op het hoogkoor in 1982 en 1983 en wat verspreide observaties van Mosmans is het interieur van de Sint-Jan voor archeologen nog maagdelijk terrein. Dat het kerkbestuur terughoudend is met het toelaten van archeologen is enerzijds begrijpelijk in het licht van de gewijde functie van het gebouw – maar dat heeft ook nooit de restauratie van exterieur en interieur tegengehouden –, anderzijds is dat ook bijzonder spijtig. Onderzoek van het bodemarchief binnen de kerk zou van onschatbare waarde zijn voor een beter begrip van ontstaan en ontwikkeling van de kerk, om nog maar te zwijgen van de nieuwe informatie die dit over de begraafpraktijk door de eeuwen heen op zou leveren.

We laten kort de genoemde archeologische gegevens – voor zover ze informatie verschaffen over de begraafpraktijk – de revue passeren. Allereerst werd in februari 1982 en maart 1983 archeologisch onderzoek gedaan in het westelijk deel van het hoogkoor. Naast restanten van het koor van een oudere kerk werd hierbij ook een aantal met tongewelven overkluisde kelders gevonden (afb. 18). Het betreft hier echter geen grafkelders, maar een constructie die in de negentiende eeuw is gemaakt, waarschijnlijk om het chronische verzakken van de vloer tegen te gaan.²³⁶

Jan Mosmans (1870–1966), archivaris van de Sint-Jan, heeft gedurende zijn leven vele uren in de Sint-Jan doorgebracht en talrijke waarnemingen vastgelegd. Een aantal daarvan hebben betrekking op graven en grafzerken. Zo vinden we onder zijn stukken²³⁷ een mapje met het opschrift *Eenige grafkelders en grafsteenen in de H. Sacramentskapel, ontgraven 28 en 29 Dec 1925* (afb. 19). Mosmans beschrijft hier de vondst in de voormalige Broederschapskapel, de huidige Sacramentskapel, van een tweekerk, gelegen tussen de tweede en derde travee vanaf het westen. De kelders, half gevuld met puin, zand en beenderen (zie voor een vergelijkbaar voorbeeld: afb. 20), waren overdekt met elk twee (delen van) grafzerken, die 30 cm onder het toenmalige vloeroppervlak lagen. Een van die stenen is toen gelicht en verplaatst naar zijn huidige locatie in het zuidtransept (zerk 362).²³⁸ Vervolgens werden de kelders met aarde volgestort en werd de kerkvloer weer gesloten, met achterlating van de drie andere zerken. Enkele decennia later zijn twee ervan alsnog boven de grond gekomen (zerk 408 en 409); het lot van de vierde zerk van ongeveer

²³⁶ Peeters, 124, 179–180.

²³⁷ Het materiaal dat Jan Mosmans over de Sint-Jan had verzameld, wordt bewaard worden in het Kerkarchief van de Sint-Jan; zijn aantekeningen over de rest van de stad zijn op het Stadsarchief te vinden. Zie ook Peeters 453.

²³⁸ Zie ook Mosmans 1931, 542.

18. Met tongewelven overkluisde kelders, blootgelegd bij opgravingen in het hoogkoor, 1982/1983. Uit: De restauratie van de Kathedrale basiliek van Sint Jan Evangelist te 's-Hertogenbosch. Deel 2 1983–1985 ('s-Hertogenbosch 1985).

160 x 260 cm, waarvan Mosmans zegt dat hij van boven helemaal ruw was gekapt en hier en daar dookgaten had, is onbekend.

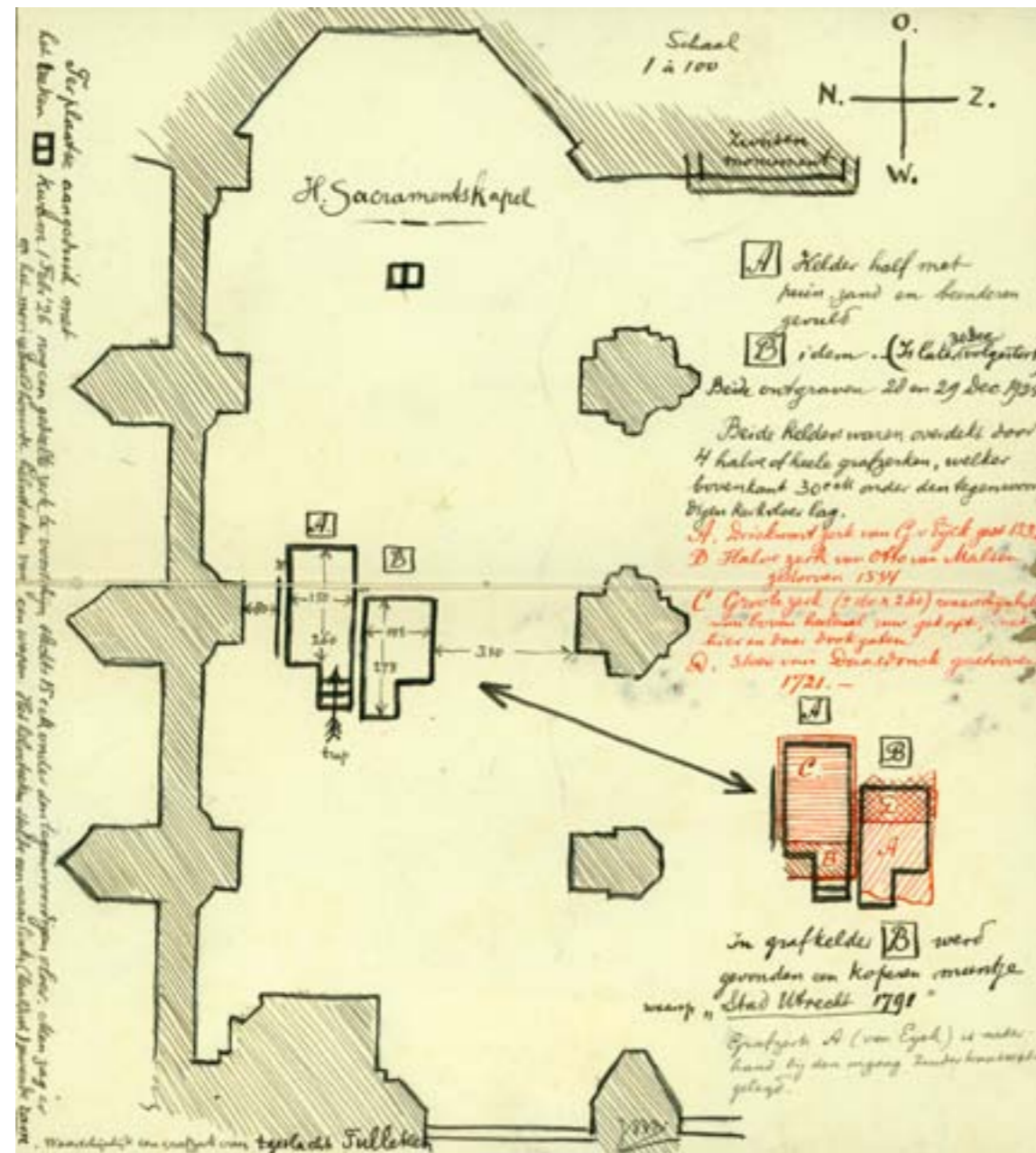
Bij werkzaamheden in dezelfde kapel in februari 1926 werd in de derde travee vanaf het westen, op slechts 15 cm diepte, tijdelijk een deel blootgelegd van wat later de zerk van Rutger Tulleken (380) zou blijken te zijn. Ook deze zerk werd opnieuw afgedekt en kwam pas in 1982 weer aan het licht, toen dezelfde kelders opnieuw werden geopend en opgetekend, maar alweer werd er geen verder archeologisch onderzoek verricht. Deze fascinerende gegevens bieden ons wel een inkijkje in de manier waarop grafkelders werden aangelegd: voor het plafond van deze onderaardse ruimtes werden blijkbaar oude zerken gebruikt, die met hun bovenzijde naar boven bleven liggen, maar wel onttrokken aan het oog van het kerkvolk, enkele decimeters onder de kerkvloer.

Enkele maanden eerder, in oktober 1925, had Mosmans toestemming gekregen om onderzoek te doen onder de vloer van de doopkapel. Op zoek naar de resten van Maria Margaretha van Valckenisse, de Heilige Non van Oirschot (zerk 134), heeft hij eerst aan de zuidzijde en later aan de noordzijde van die kapel laten graven (afb. 21, 22). Om te beginnen vond men tegen de noordwand van de toren een gemetseld graf met daarin menselijke resten van waarschijnlijk twee mannen en een vrouw. Mosmans kwam al snel tot de slotsom dat dit niet de overblijfselen van de Heilige Non konden zijn, en besloot verder te graven aan de zuidzijde van de kapel. Opnieuw met teleurstellend resultaat: resten van Maria Margaretha trof hij niet aan, wel het gat dat in 1795 naast de toen nog aanwezige grafzerk was gegraven, waarlangs onder de zerk was gespit en een aantal van haar botten waren bovengehaald. Ook vond hij een viertal schroeven, waarschijnlijk van de kist van pastoor Bosmans, die in 1798 in hetzelfde graf was begraven.²³⁹

Mosmans wijst erop dat tussen 1820 en 1840 bij een grootscheepse renovatie van de vloer de grafzerken op grote schaal zijn verplaatst en dat waarschijnlijk veel beenderen die toen aan het oppervlak kwamen, in algemene graven op het kerkhof zijn herbegraven. Aan de andere kant blijkt uit zijn onderzoek in de doopkapel en de Sacramentskapel dat er op de plaatsen waar tot nu toe met enige diepgang is gegraven, steeds menselijke resten zijn aangetroffen. Dit rechtvaardigt de verwachting dat verder archeologisch onderzoek in de bodem onder de Sint-Jan nieuw licht zal werpen op niet alleen de bouwgeschiedenis van de kerk, maar ook op de begraafpraktijk binnen haar muren.

²³⁹ ASJ Stukken Mosmans.

19. Plattegrond van de opgravingen in de Sacramentskapel in december 1925, door Jan Mosmans.

4.2. Epitafen, memorietafels, ramen en rouwborden

De middeleeuwse en vroeg-moderne mens beschikte over een breed scala aan middelen om zijn ziel te redden en zijn persoonlijke nagedachtenis te waarborgen. Een aantal van die middelen is reeds uitgebreid aan de orde geweest: vrome fundaties van eenvoudige jaargetijden tot altaarstichtingen; de markering van het stoffelijk overschot door middel van grafzerken. Voor velen was een zerk niet voldoende en moest het sociale prestige na de dood worden onderstreept door andere tastbare artefacten, in de vorm van epitafen, geschilderde memorietafels, gebrandschilderde ramen of rouwborden. In het kort bespreken we de eerste drie, om daarna dieper in te gaan op het fenomeen van de rouwborden.

Een epitaaf is letterlijk een grafschrift. In de praktijk wordt er meestal een verticaal gedenkteken voor een of meer overledene(n) mee bedoeld, bevestigd aan een muur of pilaar of op een altaar. Zelden komt een epitaaf alleen voor, vrijwel altijd hoort bij deze verticale vorm een horizontaal complement, de grafzerk.²⁴⁰ Hierna duiden we geschilderde epitafen aan als memorieschilderingen, en reserveren de term epitaaf voor gebeeldhouwde muurmonumenten.

²⁴⁰ Vergelijk Van Buuren 1998, 166.

20. De grafkelder van de familie Van Beresteijn in het Noordkoor van de Lambertuskerk te Vught, zoals aangetroffen bij de restauratie van 2007 (foto Chris van Cromvoirt).

Tegenwoordig telt de Sint-Jan nog slechts één volledig ensemble van zerk en epitaaf, namelijk dat van Jacob van Balen en Angela Creeft (zerk 238 en 329). Daarnaast is er nog de epitaaf van Anthony Bruyninx (206), waarvan de bijbehorende zerk is verdwenen. De steen van Margriete van Auweninge (207) zou een – voor Den Bosch althans²⁴¹ – vroeg voorbeeld van een epitaaf kunnen zijn, maar of er in dit geval een grafzerk bij heeft gehoord, weten we niet. Hetzelfde geldt voor een aantal grafschriften in de buitenmuur van de kerk (zie par. 4.1), waarvan alleen de steen van Philips Steenhouwer (317) nog bewaard is gebleven. Het is bekend dat er in het verleden meer van dit soort grafmonumenten in de kerk zijn geweest. Zo hoorde bij het graf van Sibilla Raessen (104) een epitaaf (546²⁴²) waarvan een tekening bewaard is gebleven. Ook het graf van de familie Loef van der Sloot (459) werd oorspronkelijk vergezeld door een stenen grafmonument bestaande uit een blauwe steen met een – begin negentiende eeuw weggekap – wapen en een inscriptie tussen twee roodmarmere zuilen (545); dit was tegen de noordoostelijke pijler van de meest westelijke travee van de zuidelijke buitenzijbeuk bevestigd. Van bisschop Masius is – naast zijn monumentale vrijstaande grafmonument (493) – nog een grafschrift bekend, dat (op steen of hout?) waarschijnlijk los bij zijn graf heeft gehangen.²⁴³

Le grand théâtre sacré du Duché de Brabant uit 1734 geeft een aantal grafschriften uit de Sint-Jan. Het is niet altijd duidelijk of het om teksten op grafzerken of om epitafen gaat (met name de nrs. 587 tot en met 594). In het geval van Simon Verepaeus (163) is het in ieder geval wel helder: *Le grand theatre* geeft naast het grafschrift, aangeduid als *Epitaphe du Savant Simon Verepeus*, een tweede tekst onder de titel *Autre Epitaphe* (576), die zonder twijfel een memoriestuk betreft dat nabij het graf aan muur of pijler was bevestigd. Of het om een stenen plaat, eventueel met beeldhouwwerk, of een geschilderde tafel ging, weten we niet. Ook kanunnik Michiel Haller van Hallerstein († 1602) had vroeger zowel een zerk als een epitaaf in de kerk (590), beide zijn tegenwoordig verdwenen.

De Sint-Jan telde voor 1629 veel op paneel geschilderde memorietafels, die net als hun stenen tegenhangers meestal dicht bij het graf aan de muur of tegen een pilaar waren bevestigd.²⁴⁴

²⁴¹ In Utrecht raakten epitafen in de vijftiende eeuw in zwang: Bogaers en De Groot, 227.

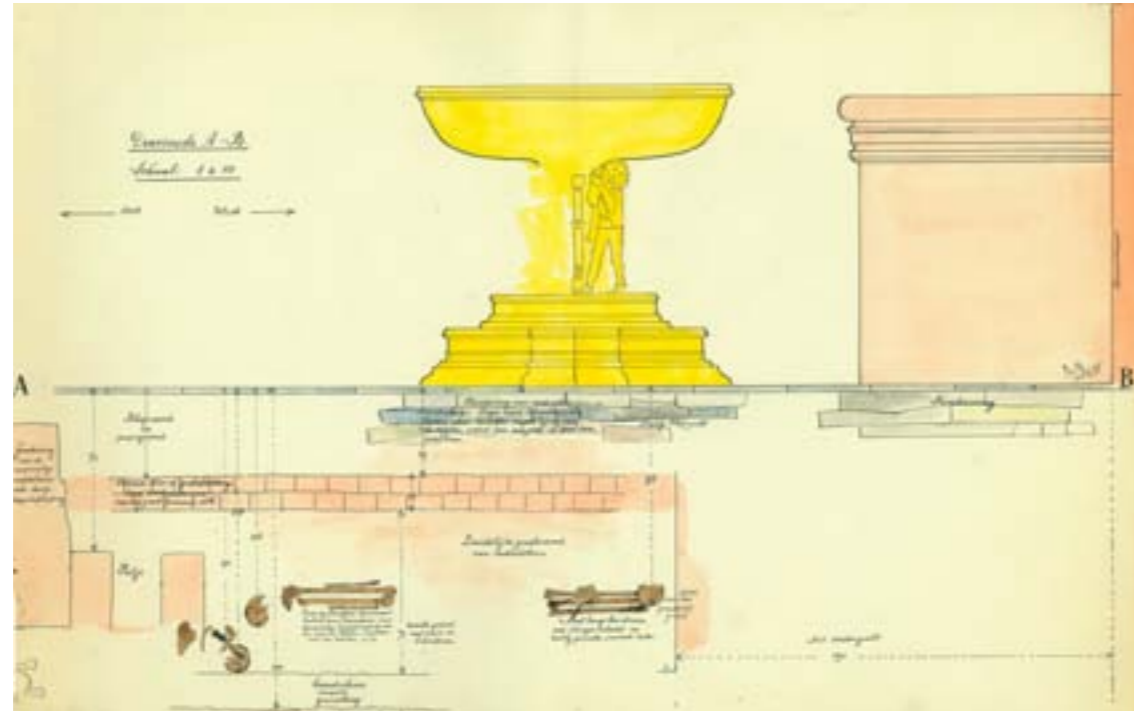
²⁴² Alle nummers boven 520 verwijzen naar de 'Lijst van niet meer aanwezige zerken'.

²⁴³ Schutjes II, 117-118.

²⁴⁴ Op p. 50 kwamen reeds enkele vijftiende-eeuwse muurschilderingen ter sprake die eveneens als memoriestukken kunnen worden gekenschetst.

21. Situatietekening van de opgravingen in de Doopkapel in oktober 1925, door Jan Mosmans.

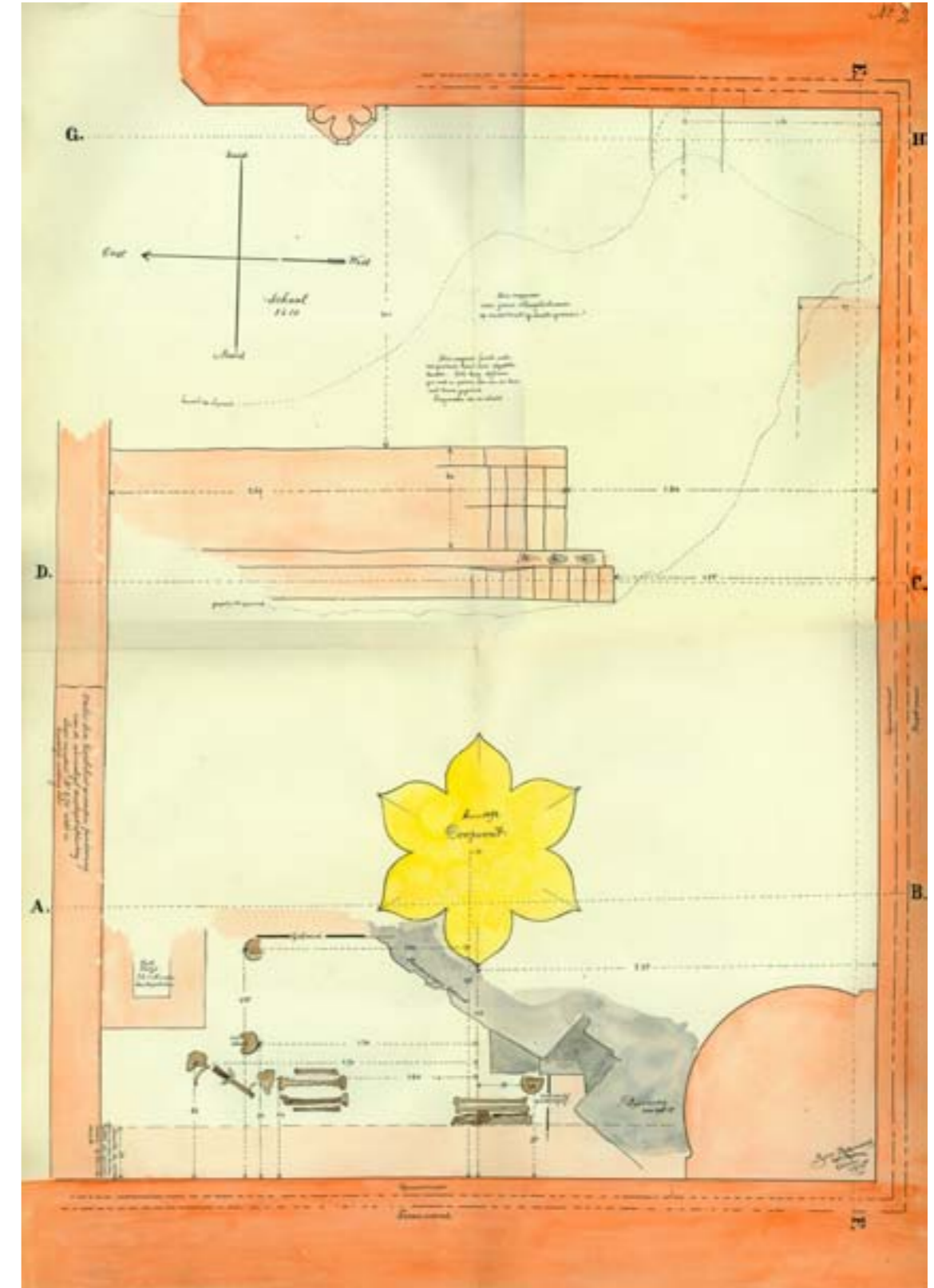
Deze memorieschilderingen waren gedurende het gehele jaar dichtgeklapt of met een gordijn afgedekt en werden meestal maar op één dag, het jaargetijde van de schenker, of op enkele speciale dagen geopend. Van die panelen is ternauwernood een enkele bewaard gebleven, dat wil zeggen te herleiden tot een graf in de Sint-Jan. Ongetwijfeld bevinden zich her en der over de wereld in musea en privé-collecties memorietafels met – vooralsnog – anonieme schenkers, die oorspronkelijk in de Sint-Jan hebben gehangen.²⁴⁵

Van slechts twee graven in de Sint-Jan zijn met zekerheid de bijbehorende memorietafels bewaard gebleven in collecties elders. Allereerst gaat het om het een deel van de triptiek vander Coronatiën ons Heeren met twee dueren ende sijn contrafeijtsel daerop ende sijn Epitaphium daeronder geschreven, waarvan kanunnik Peter van de Water (zerk 377) in zijn testament bepaalde dat het in de buurt van zijn graf moest worden opgehangen. Slechts het zijpaneel waarop hij als donor staat afgebeeld, is nog over. Ook is er de memorietafel van Anna Elants (471) en Adriaen Macusyenbroeck, die vanaf haar dood in 1617 tot 1629 haar graf in de Sint-Jan zal hebben gesierd. En dan hebben we natuurlijk nog de bekende triptiek van Joris Samson, waarvan niet zeker, maar toch wel zeer aannemelijk is dat ze bij het graf van Joris en zijn familie (213) in de Sint-Jan heeft gehangen.

Daarnaast bestaat er een foto van een triptiek met het opschrift: *Orate pro domino Petro Ruuthero, canonico huius ecclesie cathedralis, defuncto Anno XVIc 10 mensis januarii die XXIII.* Dit betreft zonder twijfel de Bossche kanunnik Petrus (de) Ruyter († 23-1-1601), wiens inmiddels verdwenen zerk (577) bij het altaar van de

²⁴⁵ De *Johannes de Doper* van Jheronimus Bosch in Madrid was mogelijk oorspronkelijk onderdeel van het grote retabel van Adriaen van Wesel in de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Technisch onderzoek met infraroodreflectografie heeft aangetoond dat de merkwaardige distel op de linkerkant van het schilderij later is toegevoegd en is geschilderd over een geknielde donorfiguur, die wellicht te identificeren is als Jan van Vladeracken, in 1488/9 proost van de Broederschap. Hoe het ook zij: het gaat hier niet om een memorietafel behorende bij een graf. Zie Koldewey 2001, 70-78; Van Waadenoijen, 64, betwijfelt of dit paneel onderdeel van het Broederschapsretabel is geweest.
– De *Ecce Homo* van Jheronimus Bosch in Boston, met donorportretten uit de families Van Os van Van Langel heeft zeer waarschijnlijk oorspronkelijk bij het graf van Peter van Os en Heilwich van Langel in de predikherenkerk gehangen. Zie Van Dijk 1998a, 120.

22. Situatietekening van de opgravingen in de Doopkapel in oktober 1925, door Jan Mosmans.

H. Naam van Jezus heeft gelegen.²⁴⁶ Deze triptiek, een memorieschildering die zeker in de Sint-Jan heeft gehangen, is na 1629 uit het zicht verdwenen. In 1858 dook het werk op bij een tentoonstelling in Amsterdam; in 1904 is het geveild en waarschijnlijk door een particulier aangekocht. De huidige verblijfplaats is onbekend.²⁴⁷ Uit verschillende bronnen kunnen we opmaken dat er veel meer memorie-schilderingen in de kerk hebben gehangen:

- Kanunnik Jorden Monix († 1499) bepaalde in zijn testament dat een retabel van de presentatie van Christus dat op zijn kamer hing, aan de muur bij zijn graf – hij werd bij het Sint-Jorisaltaar begraven – moest worden bevestigd.²⁴⁸
- In 1563 liet heer Frans van Uden, beneficiant in de Sint-Jan, in zijn testament vastleggen begraven te willen worden in het graf van mr. Roelof van Uden, zijn reeds overleden broer, voor het Sacramentsaltaar in de Sint-Jan. Bij zijn graf moest het schilderijtje van de gekruisigde Christus worden gehangen dat nu nog op het tresoor voor in zijn huis stond.²⁴⁹ Het lijkt erop dat heer Frans hier niet zelf op was afgebeeld.
- Een kroniek meldt dat Hans van Limbach, commandant van het Duitse garnizoen van de stad, die op 12 februari 1577 nog de Spanjaarden buiten de stad had weten te houden, op 28 april van dat jaar stierf en in de Sint-Jan is begraven, *en boven zyn sepultuer hangt een schoone memorie taeffel*.²⁵⁰
- Kanunnik Adrianus Merschaert († 1586) legde bij de stichting van zijn jaargetijde vast dat zijn epitaphium op alle feestdagen moest worden geopend.²⁵¹
- Kapitteldeken Gysbertus Coeverincx († 1613) bepaalde dat na zijn dood het paneel van de Drie Koningen, *in qua ipse testator depictus est* – waarop de testateur zelf is afgebeeld, in de nabijheid van zijn graf aan de muur moest worden bevestigd, dat de uitvoerders van zijn testament er zijn grafschrift, zijn epitaphium, op moesten laten aanbrengen, alsmede de sterfdatum van zijn moeder en zijn zuster.²⁵²
- Lakenhandelaar Joost Pijnappel wist op 22 augustus 1566 *een stuck schilderye, d’welck zyne ouders in de voerschreve kercke gegeven ende gelaten hadden voer eene memorie* uit de verwoestende handen van de beeldenstormers te redden.²⁵³ Veel altaren, heiligenbeelden, altaarstukken en ongetwijfeld ook memorie-tafels en epitafen hadden die dag helaas minder geluk.

²⁴⁶ Deze triptiek lijkt stilistisch eerder uit de eerste helft van de zestiende eeuw te stammen. Bovendien lijkt het oorspronkelijk bij het altaar van de gewandsnijders en droogscheerders te hebben gestaan, want op de achterzijde van de zijpanelen, die zichtbaar zijn als de triptiek gesloten is, was het scheren van schapen afgebeeld (Van Sasse van Ysselt 1903, 317 ?? klopt). En dan komt een andere kanunnik met dezelfde naam om de hoek kijken: de heer Petrus de Ruyter († 27-2-1522) was bij het bovenaltaar van Magdalena, het gildealtaar van de gewandsnijders en droogscheerders, begraven (altarenkaart nr. 11). Het lijkt er dan ook op dat de eerste Petrus de Ruyter de triptiek heeft laten maken en zijn latere naamgenoot en zeer waarschijnlijk ook familielid zijn epitaphium zo’n 80 jaar na dato erop heeft laten aanbrengen. Meer onderzoek is hier vereist!

²⁴⁷ ASJ Obituarium 71, 390; ABH handschrift Kivits, kanunniksdijen 5, 29; Van den Bichelaer, bijl. 2, nr. 343; Van Sasse van Ysselt 1903, 317, vermeldt in een naschrift dat Ch. Verreyt hem attent heeft gemaakt op dit schilderij.

²⁴⁸ Van den Bichelaer, 397; Hezenmans 1886, 133; Schutjes IV, 245.

²⁴⁹ Kappelhof 2000, 21-22.

²⁵⁰ Hermans 1848, 318. Zie ook Kuijer, 462-465; Pirenne, 21-25, 40, 50-51.

²⁵¹ ASJ Obituarium 440; Mosmans 1931, 343.

²⁵² Van der Elsen 1893, 179; zie ook zerk 494.

²⁵³ Cuypers-Van Velthoven, 493; Schuttelaars 1991, 102.

- Als laatste noemen we het memoriestuk dat tegenover het graf van boekdrukker Jan Scheffer hing (33). Het wordt omschreven als een schilderij of wapenkast met dubbele deuren – dus een triptiek –, waarop Jan Scheffer in biddende houding was afgebeeld. Op het object bevonden zich diverse familiaantekeningen. Na 1629 heeft de familie het schilderij uit de kerk gehaald en in de eigen woonomgeving bewaard. In 1740, het was nog in bezit van de familie, werd bovengenoemde beschrijving vastgelegd.²⁵⁴ Waar de memorietafel zich nu bevindt weten we niet. En zo zijn er veel meer memorietafels in de kerk geweest, die stuk voor stuk na 1629 uit de kerk zijn verwijderd.

Een andere, zeer prestigieuze vorm om de status van een levende of overledene te onderstrepen was het schenken van een gebrandschilderd raam. Dergelijke schenkingen zijn in de Sint-Jan – voor zover we weten – op de vingers van één hand te tellen. Hertog Philips de Goede schonk in 1447/8 een venster in het noordertransept. Kardinaal Willem van Enckevoirt betaalde ergens tussen 1523 en 1534 de tegenhanger in het zuidertransept. In het noordertransept bevond zich bovendien een raam geschonken door de Graaf van Buren, denkelijk in de eerste helft van de zestiende eeuw. In hetzelfde deel van de kerk was ook een raam van de familie Van der Stegen te vinden waarop het jaartal 1587 stond vermeld. Dit raam lag in de directe nabijheid van de inmiddels allang verdwenen zerk (525) van Goeswijn van der Stegen (†1577) en Anna van Kessel (†1556).²⁵⁵ In de zuidelijke lichtbeuk van het koor bevond zich een raam dat Jan van Kelst had geschonken als boetedoening voor een door hem gepleegde doodslag.²⁵⁶ In 1661 droeg Johanna Lopes de Villanova een gebrandschilderd raam op aan haar man Jacob Sweerts (afb. 23); kerk noch locatie wordt vermeld, maar aangezien Jacob de Sint-Jan als laatste rustplaats heeft (zerk 519), is het aannemelijk dat het raam daar is geplaatst.²⁵⁷ Ook dit raam vormde dan een ensemble met het nabijgelegen graf. In 1769-1772 is de hele kerk voorzien van grenenhouten ramen met nieuw glas en zijn alle oude glasramen in hun stenen traceringen verwijderd.

Al voor 1629 was de kerk grotendeels wit gepleisterd, in de jaren daarna werden enkele nog zichtbare schilderijen ook ondergekalkt.²⁵⁸ Na de intrede van de gereformeerde kerk in de Sint-Jan in 1629 werd de kerk gezuiverd van *paepsche superstitien*: de vele altaren met hun retabels verdwenen, al te roomse uitingen, ook op privémonumenten als epitafen, werden eveneens verwijderd. Zo werd de corpus van het kruis op de epitaaf van Jacob van Balen (238) weggehaald. De grafzerken lijken overigens geheel aan deze schoonmaak te zijn ontsnapt. De vele memorietafels, met bij uitstek roomse afbeeldingen, zullen al voor of direct na de reductie van de stad door de betrokken families uit de kerk zijn gehaald en in hun eigen woningen zijn bewaard. Het resultaat was dat de eens zo rijk gevulde kerk, schitterend van goud, vol veelkleurige afbeeldingen, na 1629 opeens kaal en leeg was. Het gebouw werd voor haar nieuwe gebruikers geschikt gemaakt door het plaatsnemen van geschikt zitmeubilair rondom de oude preekstoel in het middenschip. Het centrum van de eredienst verschoof naar het middenschip; zijbeuken, transept, koor en kooromgang werden nauwelijks nog gebruikt, behalve voor begrafenissen.

De muren en pilaren van de kerk bleven echter niet lang leeg. Kort na 1629 verschenen de eerste rouwborden in de kerk. Al in de middeleeuwen kwam onder edelen het gebruik op om borden met daarop hun wapenschilden bij hun graf te hangen. Mettertijd nam het stedelijk patriciaat dit gebruik over. In katholieke streken tooide het wapen- of rouwbord een jaar lang het huis van de overledene, om na de viering van het eerste jaargetijde in de kerk te worden geplaatst. In protestantse gebieden

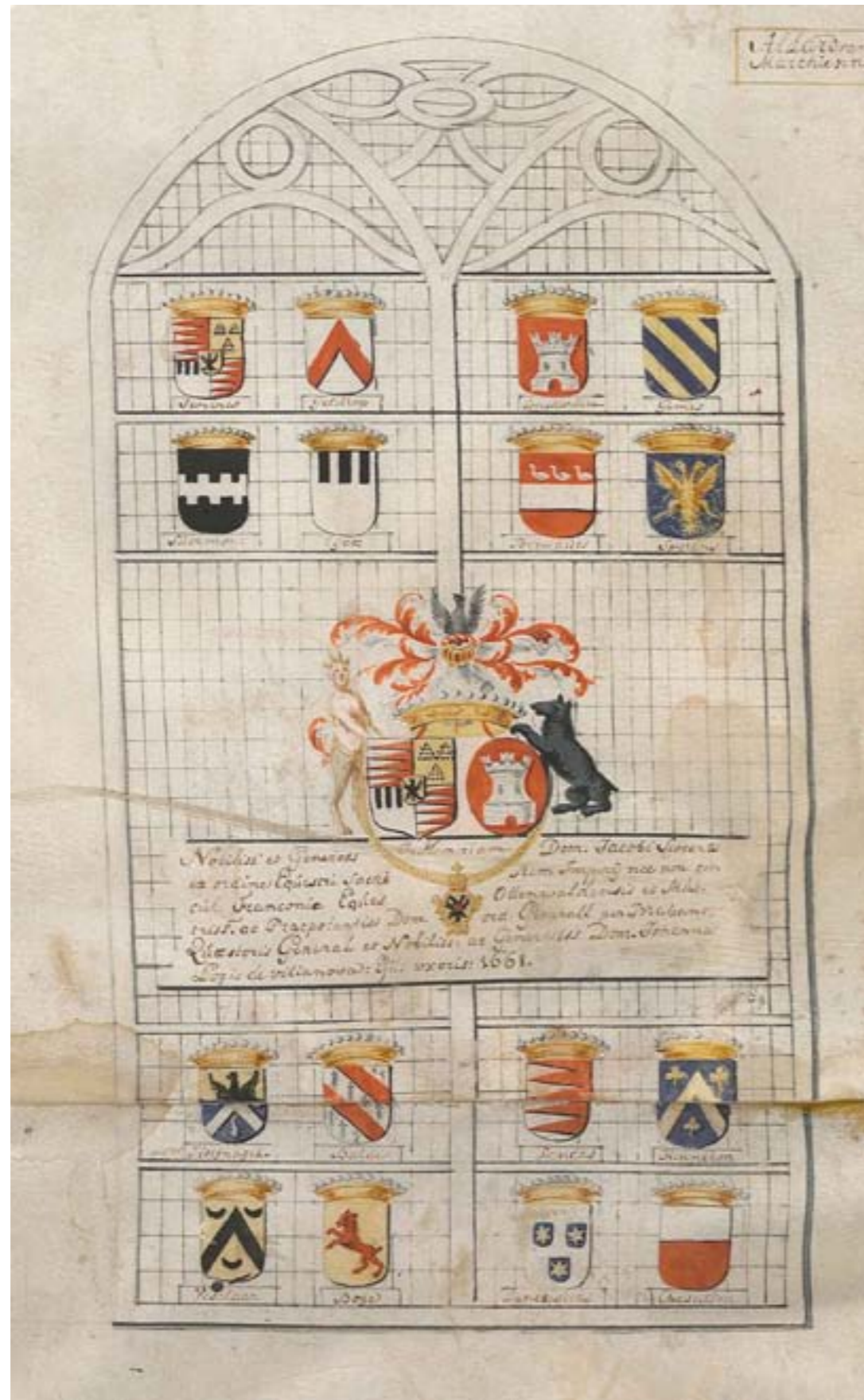
²⁵⁴ Verreyt 1888, 190.

²⁵⁵ Van Oudheusden, 75.

²⁵⁶ Hezenmans 1866, 117; Peeters, 325; Van Sasse van Ysselt 1903, 101-102; Van der Vaart 1987, 10-12.

²⁵⁷ BHIC Archief Huis Haanwijk 111.

²⁵⁸ Le Blanc, 2002, 18-23; Peeters, 297.

werd het rouwbord bij de uitvaart voor de kist uit gedragen en direct bij het graf opgehangen.²⁵⁹ In 's-Hertogenbosch hingen voor zover we weten voor 1629 geen wapen- of rouwborden in de kerken.²⁶⁰ De enige uitzonderingen waren rouwborden voor koning Filips II († 1598) en aartshertog Albert († 1621) en de wapenborden die in 1481 ter gelegenheid van het veertiende kapittel van de orde van het Gulden Vlies in de Sint-Jan waren opgehangen. Hoge edelen werden in de zestiende eeuw niet in de kerk begraven, gewone burgers, ook het stedelijk patriciaat, hingen blijkbaar geen rouwborden op. Na 1629 veranderde dat. Traditionele verticale memorietafels, in wezen een roomse uitingsvorm, waren voortaan taboe; rouwborden bleken een geschikte seculiere vervanger. Net als memorietafels en stenen epitafen verkondigden rouwborden in de meest eenvoudige vorm – een vierkante zwart geschilderde houten plaat in ruitvorm opgehangen – naam, sterfdatum en familiewapen van de overledene, in sommige gevallen waren het zowel inhoudelijk als materieel ware kunstwerken die konden wedijveren met stenen grafmonumenten (zie bijvoorbeeld: afb. 26).

In de begrafenisordonnantie van 1635 worden voor het eerst tarieven vastgesteld voor het hangen van wapenen oftewel rouwborden in de kerk. Personen die geen eigen graf hebben, betalen 6 gulden, bij een particulier graf betaalde men voor het eerste rouwbord eveneens 6 gulden, voor volgende steeds 3 gulden.²⁶¹ In 1684 werd het tarief verhoogd naar 12 gulden.²⁶² Vanaf 1774 betaalde men 15 gulden voor het tijdens de uitvaart mee laten dragen van het schild voor of achter de kist; het recht om een wapenschild in de kerk op te hangen bedroeg voortaan maar liefst 48 gulden. Dit werd dan wel door de kerkfabriek gedaan, mits men de nodige ketenen, bouten, krammen, ijzere staven en wat er verder toebehoort erbij leverde. Intussen hing de kerk blijkbaar behoorlijk vol met rouwborden, want men vond het nodig om het verschikken en wegnemen ervan te reguleren: verplaatsing of verwijdering mocht voortaan alleen nog gebeuren met medeweten van de kerkmeesters en na instemming van alle nakomelingen van de betrokkene; verwijdering van wapenschilden van een uitgestorven familie kon nog slechts met toestemming van de kerkmeesters.²⁶³

De inname van de stad door de Franse revolutionaire troepen op 9 oktober 1794 luidde het einde van de rouwborden in de Sint-Jan in. Het verhaal gaat dat de Bossche revolutionairen in januari 1795 de rouw- en wapenborden, voor zover ze nog niet door betrokkenen waren verwijderd, uit de kerk haalden en er op de Parade een vreugdevuur mee stookten.²⁶⁴ Dat is echter een mythe. Weliswaar zijn toen enkele van de vele rouwborden uit symbolische overwegingen als *pars pro toto* in dat vreugdevuur geëindigd, maar de meeste rouwborden bleven voorlopig in de kerk hangen. Wel ontspoon zich een administratieve strijd tussen de *Administration Central* van Staats-Brabant, die de verwijdering van de rouwborden eiste, en de *municipalité*, de nieuwe stedelijke regering, die zich met een beroep op het particuliere eigendom van die borden tegen die verwijdering verzette. Ten slotte hakte de gewestelijke overheid in 1798 rigoureuus de knoop door: de wapenborden werden verbeurd verklaard en moesten onmiddellijk uit de kerk worden verwijderd en verkocht. Het stadsbestuur had geen andere optie dan mee te werken.

²⁵⁹ Van Boven 1987, 17.

²⁶⁰ In de Broederschapskapel hingen in de periode voor 1629 enkele wapenschilden. Het is echter de vraag of het hier om rouwborden gaat. Van Dijk 1973, 138, vermoedt dat deze schilden verband houden met de donatie van het hekwerk waaraan zij waren opgehangen. Mosmans 1931, 353.

²⁶¹ SAH OSA 126 146v-150r (30-10-1635).

²⁶² SAH OSA 316 252r-261v (6-6-1684).

²⁶³ BHIC Plakkaten voor 1795 2113 (9-11-1774); Van Sasse van Ysselt 1912, 343-344. Het reglement van 1787 bevat dezelfde bepalingen en tarieven: ASJ 197 (7-11-1787).

²⁶⁴ Hezenmans 1884, 470-471; Van Sasse van Ysselt 1912, 372-373.

24. Schip en zijbeuken van de Sint-Bavokerk te Haarlem, door Vincent van der Vinne, 1789.

25. viering, koor, kooromgang en zuidertransept van de Sint-Bavokerk te Haarlem, door Vincent van der Vinne, 1789.

De rouwborden werden uit de kerk gehaald en op 4 juni 1798 openbaar verkocht.²⁶⁵ Te vrezen valt dat de meeste als brandhout zijn geëindigd.

Gelukkig heeft J.H. van Heurn (1716-1793) in zijn *Beschrijving der stad 's-Hertogenbosch* de rouwborden beschreven die in zijn tijd in de Sint-Jan hingen, althans de borden met kwartieren en voor zover hij de namen van de betreffende persoon kende. Rouwborden zonder kwartieren en van onbekende personen liet hij weg.²⁶⁶ Bovendien nam hij in het geval er meer borden met dezelfde kwartieren waren, er maar één van op. Van Sasse van Ysselt, die deze aantekeningen van Van Heurn uitgaf en bovendien hier en daar gegevens uit andere bronnen toevoegde, concludeert na het opsommen van deze uitzonderingen nonchalant: *dezen zullen wel de minst talrijke zijn geweest en zoo zijn dan de meeste van die rouwborden bekend gebleven.*²⁶⁷ Dat is fraai gesteld, maar het waarheidsgehalte van de bewering is niet te controleren.

Wanneer we de gegevens die van Van Heurn via Van Sasse van Ysselt tot ons zijn gekomen bekijken, tellen we na 1629 113 rouwborden. In 1795 stelt het stadsbestuur dat *er onder alle kerken der republiek er geen enkele was, en zelfs in geen tien kerken te samen, waarin zooveel wapenborden hingen als in de St. Janskerk hier alleen.*²⁶⁸ Deze bewering lijkt toch vooral een staaltje retoriek in het heetst van de strijd om het behoud van de rouwborden. Eind achttiende eeuw werden in de Grote Kerk van Breda 277 rouwborden opgetekend.²⁶⁹ De Utrechtse Buurkerk telde er in 1795 maar liefst 583.²⁷⁰ Hoe vol met rouwborden de Haarlemse Sint-Bavo

²⁶⁵ Ebeling 1926.

²⁶⁶ Zo komen we het rouwbord van Elisabeth van Grevenbroeck († 1663), weduwe van Joost Pieck van Tienhoven, heer van Zuilichem, waarvan een tekening bewaard is gebleven (afb. 26), niet tegen bij Van Heurn. Zie Van Oudheusden, 125.

²⁶⁷ Van Sasse van Ysselt 1903; Van Sasse van Ysselt 1912, 345.

²⁶⁸ Ebeling 1926, 11; Graas, 244.

²⁶⁹ Van Boven 1987, 17-18. Van 15 januari tot en met 18 april 2010 werd in de Grote Kerk van Breda de tentoonstelling *Woord & Wapen* gehouden, ter gelegenheid waarvan 277 wapenborden zijn gereconstrueerd op basis van het handschrift van Maximiliaan Louis van Hangest baron d'Yvoi en (tijdelijk) weer in de kerk opgehangen.

²⁷⁰ Borst e.a., 36.

eind achttiende eeuw hing, is te zien op afbeeldingen 24 en 25. Als de situatie in Den Bosch vergelijkbaar was met die in andere steden, heeft Van Heurn erg veel wapenborden weggelaten, want ook in de Sint-Jan hebben waarschijnlijk enkele honderden rouwborden gehangen.

Laten we, met de voorgaande kanttekeningen in gedachte, toch de 113 door Van Heurn genoemde rouwborden eens nader bekijken. Verdelen we ze over periodes van 50 jaar dan blijkt dat in de eerste twee decennia na 1629 van rouwborden nog nauwelijks sprake was (figuur 15). Enige voorzichtigheid is hier wel geboden: allereerst kan het zijn dat de werkwijze van Van Heurn debet is aan dit lage aantal: hoe verder in het verleden hoe minder vertrouwd hij met de wapens zal zijn geweest, en juist dat soort borden noteerde hij niet. Daarnaast is een houten rouwbord veel minder permanent dan een zware stenen zerk. Gezien ook de bepalingen in de begraafordonnanties over het verwijderen van rouwborden, is het aannemelijk dat veel borden in de loop van de tijd zijn verdwenen, vanwege ruimtegebrek of doordat de betreffende familie was uitgestorven dan wel uit de stad vertrokken. Hoe dan ook vallen die eerste twintig jaar in dit opzicht in het niet (2 rouwborden) bij de tweede helft van de zeventiende eeuw: met 60 vermelde rouwborden (gemiddeld 1,2 per jaar) vormt dit de top van de curve. In de eerste helft van de achttiende eeuw daalt met slechts 35 rouwborden het gemiddelde naar 0,7 per jaar, terwijl in de jaren 1750-1769²⁷¹ nog slechts 9 nieuwe rouwborden (0,45 per jaar) zijn opgetekend.

Wat de locatie betreft zien we dat 102 van de 113 rouwborden aan de oostzijde van de kerk hingen: in koor, kooromgang, straalkapellen, Broederschapskapel en viering; slechts 11 waren in het schip opgehangen. Dit bevestigt het beeld dat het schip, en dan met name het middenschip, volgebouwd als het was met zitbanken rondom de preekstoel, niet of nauwelijks voor begrafenissen werd gebruikt, waardoor er ook nauwelijks rouwborden werden geplaatst.

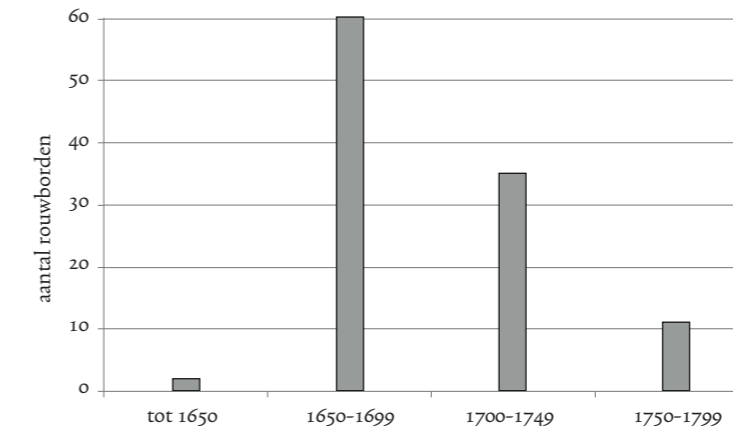
Het gebruik om rouwborden op te hangen lijkt vooral – maar niet uitsluitend – een aangelegenheid

²⁷¹ Het lijkt erop dat Van Heurn rond 1770 is gestopt met zijn waarnemingen en later slechts incidenteel nog een rouwbord heeft toegevoegd, namelijk een in 1776 en een in 1790. Of haalt Van Sasse van Ysselt die twee borden uit een andere bron? Vijf van de borden die Van Sasse van Ysselt noemt konden niet worden gedateerd en zijn niet opgenomen in de grafiek.

26. Tekening van het rouwbord van Elisabeth van Grevenbroeck († 1663).

Figuur 15. Aantal vermelde rouwborden per periode van 50 jaar.

te zijn geweest van de nieuwe machthebbers na 1629: stadsbestuurders, gewestelijke ambtenaren, hoge militairen van het garnizoen. Van de 113 personen is niet onderzocht tot welk kerkgenootschap ze behoorden, maar men ontkomt niet aan de indruk dat het overwegend om protestanten gaat, met name Nederduits gereformeerden, een paar leden van de Waalse gemeente en een lutheraan, aangevuld met een enkele welgestelde Bosschenaar van katholieken huize.²⁷² Nogmaals, door de werkwijze en keuzes van Van Heurn kan ook in dit opzicht het beeld vertekend zijn. De ontwikkeling van het aantal rouwborden, een structurele daling gedurende de gehele achttiende eeuw loopt opvallend gelijk met die van het aantal nieuwe zerken en het aantal personen dat op de zerken wordt vermeld (zie figuur 14). Dit onderstreept eens te meer de conclusie dat in de funeraire cultuur van de achttiende eeuw het evenement van de begrafenis een grootse aangelegenheid blijft, maar dat de meer permanente vormen van herinnering, of dat nu grafzerken of rouwborden zijn, soberder worden en in veel gevallen zelfs uit de kerk verdwijnen.

²⁷² Vergelijk Rooijackers, 473. Elisabeth van Grevenbroeck (zie noot 266) was katholiek gedoopt en liet de kinderen uit haar huwelijk met Joost Pieck (van Tienhoven) in 's-Hertogenbosch voor 1629 ook katholiek dopen. Haar zwager Gijsbert Pieck van Tienhoven was na 1629 een van de nieuwe schepenen van 's-Hertogenbosch en liet zijn kinderen gereformeerd dopen in de Sint-Jan. Elisabeth zal waarschijnlijk wel katholiek zijn gebleven. Ook katholieke dames hadden een rouwbord. Van dat van Catharina de Cock (†1706) is een tekening bewaard gebleven (Van Oudheusden, 204-205, Smits 1912, 368). In de afrekening van de begrafenis van Hester van Griensven vinden we een betaling van 70 1/2 gulden aan schilder François Tulden van de gemaakte blasoenen tot de begrafenis (Van der Does de Willebois II, 40).